

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

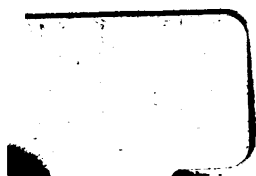
Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

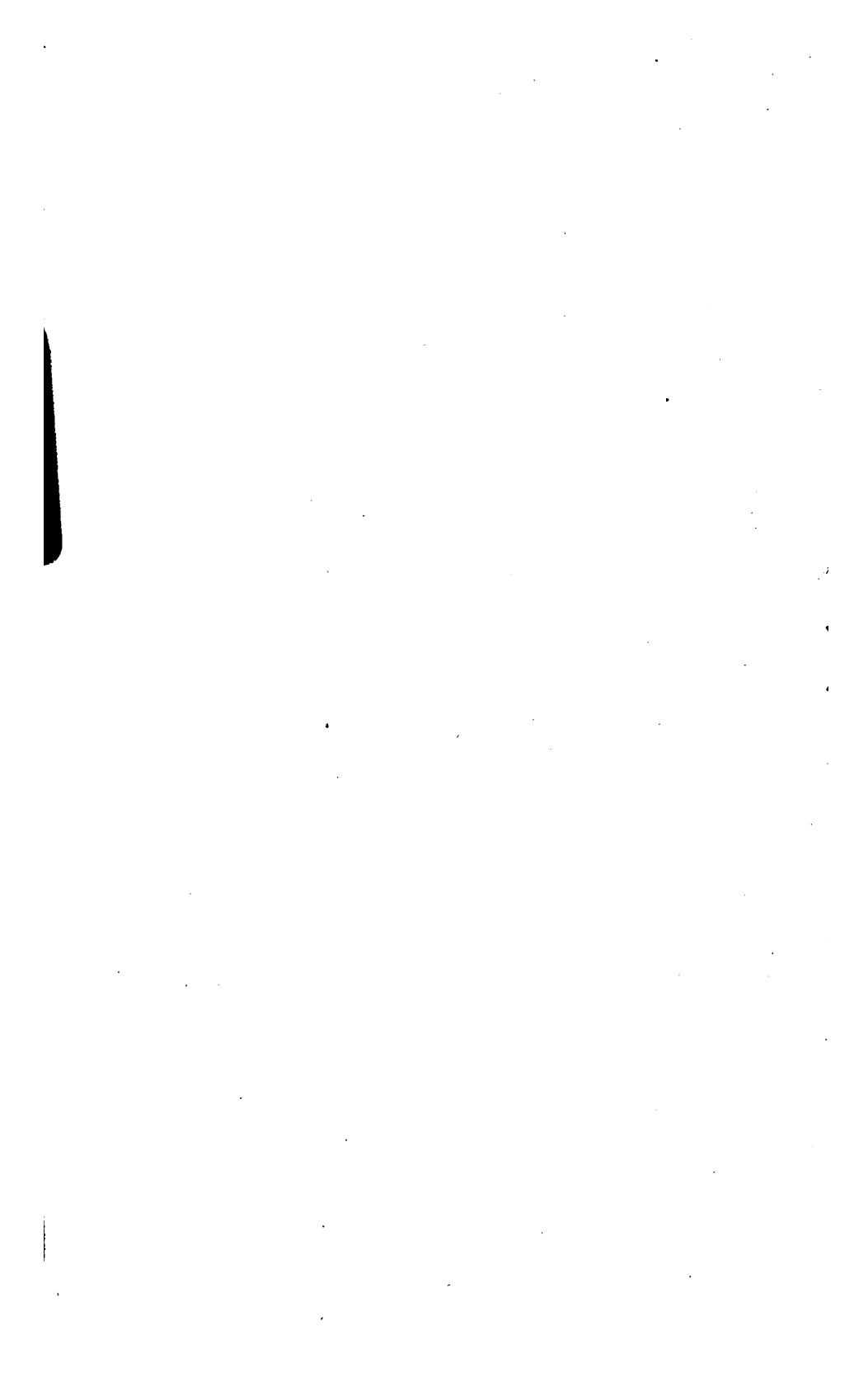
- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

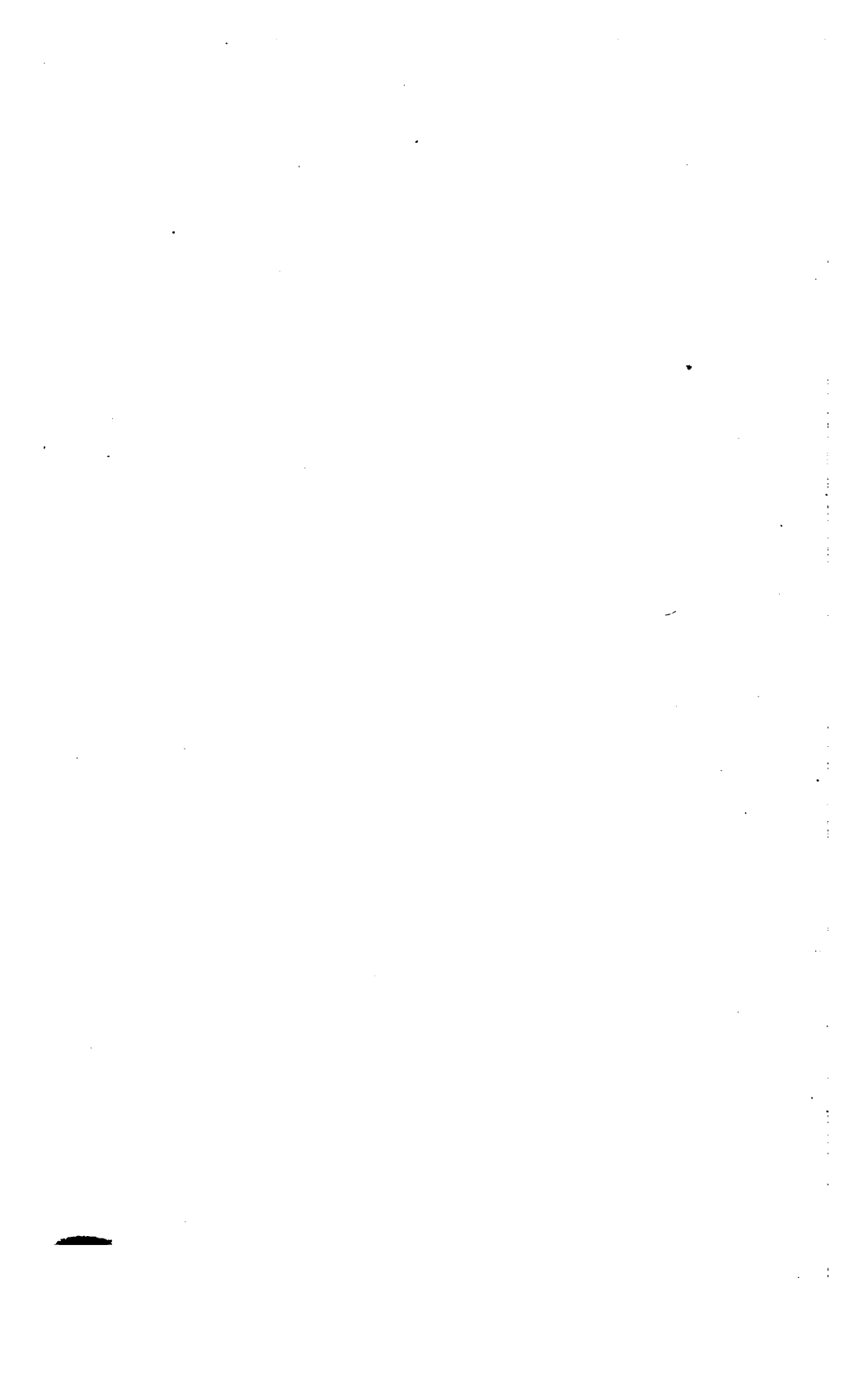
Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

DJ
/H66

DT
/H66

B E R I G T E N

V A N H E T

H I S T O R I S C H G E Z E L S C H A P .

100

VERBLIJF
VAN CHRISTIERN II, KONING VAN DENEMARKEN,
ZWEDEN EN NOORWEGEN, IN DE NEDER-
LANDEN TEN JARE 1521.

Door Mr. G. A. IJSSEL DE SCHEPPER.

Toen in den jare 1521 te Koppenhagen telkens verontrustende berigten inliepen omtrent den voortgang des opstands in Zweden onder Gustaaf Wasa, besloot koning Christiern II, wiens schatkist, door de vorige oorlogen geheel uitgeput, hem niet toeliet een nieuw leger op de been te brengen, om zelf naar de Nederlanden te gaan, ten einde bij zijnen zwager keizer Karel V aan te dringen op de uitbetaling des bruidschats ¹⁾ zijner vrouw Isabella van Oostenrijk, welke nog groo-

1) De bruidschat van Isabella was bij huwelijks-contraet vastgesteld op 25,000 goudguldens, te betalen door Karel V, een derde terstond en de overige twee derde in de beide volgende jaren. Deze betalingen waren echter onder allerhande voorwendselen steeds uitgesteld geworden, zoodat Christiern reeds in 1518 de Nederlandsche schepen in den Sond had doen aanhouden, onder voorgeven van zich daardoor voor het verschuldigde schadeloos te willen stellen. Op dringend verzoek van Karel om uitstel van betaling, en om wegens het nog verschuldigde eene nieuwe overeenkomst te sluiten, werden de schepen na kort oponthoud weder vrijgelaten en daarop in het jaar 1519 tusschen Karel en Christiern eene nieuwe overeenkomst getroffen, waarbij Karel zich verbond, op den 20 Januarij 1529 te Amsterdam te voldoen f 100,000 en de overige f 250,000 jaarlijks op St.

tendeels onbetaald was, en tevens om verderen bijstand te vragen.

Ten einde echter aan zijne eischen, die hij reeds zoo dikwerf vruchteloos had doen gelden, meerderen klem bij te zetten en mede in den geest dier tijden een onderpand voor de veiligheid zijns persoons te bezitten, liet hij alvorens zijne reis te aanvaarden meer dan twee honderd hulken en andere schepen dezer landen in den Sond aanhouden tot tijd en wijle, dat hij in zijn rijk zoude teruggekeerd zijn 2).

De drang der omstandigheden liet niet toe, groote toebereidselen tot deze reis te maken, en de twijfelachtige gezindheid van zijnen oom, den hertog van Holstein, gevoegd bij de vijandelijke stemming van Lubeck, maakten het voor Christiern raadzaam, zich incognito op reis te begeven. Als koopman verkleed met een gevolg van slechts drie à vier man 2), kwam hij in het laatst van Mei des jaars 1521 *postgewijs* te Amsterdam aan, en maakte zich aldaar aan den magistraat bekend.

Naauwelijks had Christiern vernomen, dat Erich Walkendorff, aartsbisschop van Drontheim, zich daar ter stede bevond of hij eischte diens uitlevering. Deze Walkendorff

Jan een vijfde gedeelte; tot zekerheid dezer betaling verbonden zich de steden Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Nieuwpoort en Mechelen, elk voor *f* 5000, Antwerpen voor *f* 8000, Amsterdam en Brugge ieder voor *f* 6000, Middelburg en Zierikzee elk voor *f* 5000. Desniettegenstaande was tijdens Christierns komst in de Nederlanden, op zeer kleine sommen na, van de twee termijnen op St. Jans 1520 en 1521 vervallen niets betaald, zoodat hij destijds ruim *f* 90,000 te vorderen had. Zie Altmeyer, Relations Comm. et Dipl. des Pays-Bas, pag. 65, 91. Wagenaar, IV. blz. 413.

1) Reigersberghen, Chron. van Zeelandt ad annum.

2) Altmeyer, Rel. Comm. pag. 91 zegt » Il était suivi d'un nombreux et brillant cortège de nobles et de gentilshommes." Reigersberghen daarentegen zegt uitdrukkelijk » met drie ofte vier mannen." terwijl deze gelijktijdig leefde, en ook het Antwerpsch chronijkje vermeldt, dat hij » heimelijk uit zijnen lande quam." Zoo komt het mij voor, dat Altmeyer hier in eene geringe dwaling vervallen is.

namelijk, die, toen Christiern als kroonprins belast was met het bestuur van Noorwegen, hem niet zonder bijoogmerken in kennis gebracht had met het schoone en beminnelijke Duveke Willems en daaraan zijne verheffing te danken had, was later geheel in ongenade vervallen, omdat hij zich bij het huwelijk van Christiern met Isabella verstout had, om hem over het onbetamelijke zijner verbindtenis met Duveke te onderhouden en hem aan te manen haar te verbreken. Eerst naar zijnen aartsbisschoppelijken zetel gebannen, werd hij later bij den koning ontboden; doch diens wraakzuchtig karakter kennende en door zijne vrienden gewaarschuwd, nam hij heimelijk de vlugt met het doel, om zich naar Rome te begeven; een storm echter dreef hem op de Hollandsche kust.

Christiern grondde zijnen eisch tot uitlevering op het beweeren, dat Walkendorff de Domkerk van zijn sticht beroofd en de schatten medegevoerd had, en deswege voor den Deenschen rijksraad moest teregtstaan.

De regering van Amsterdam verontschuldigde zich bij den Koning, dat zij, uithoofde der geestelijke waardigheid van Walkendorff en diens beroep op den Paus, niet aan zijn verzoek konde voldoen, doch bevreesd voor de gevolgen liet zij Walkendorff heimelijk aanraden, zich door de vlugt te redden; deze spoedde zich terstond naar Utrecht¹⁾.

Christiern vervolgde thans zijne reis naar Brussel. „In 't selve jaer (1521) den iersten Julij op onser Liever Vrouwen avont” (zegt het Antwerpsch Chronijkje) quam alhier in der stadt Christiaen, coninck van Denemercken, sijn sesde, sevende ofte achste (?) heijmelijck vuit sijnen lande ende reijdsde naer Brussele.”

Den 3 Julij kwam Christiern te Mechelen, waar de magistraat een feest te zijner eere gaf²⁾. Vandaar vertrok hij naar Brussel, ende ons keijser quam hem teghen, ende ont-

1) Meerman, Verh. over Christiaan II, blz. 36.

2) Altmeyer, I. I.

finck hem seer minnelijk in de Beemden bij Brusselc omtrent der Spuijen 1).” Ook te Brussel werden vele feesten te zijner eere gegeven.

Destijds bevond zich aldaar de vermaarde schilder Albert Durer. Christiern, die niettegenstaande zijnen rooden baard 2) een mannelijk schoon voorkomen had, liet zich door Durer schilderen en was zoo over hem voldaan, dat hij hem niet alleen de destijds aanzienlijke som van dertig Rhijnsche guldens betaalde, maar hem bovendien met den keizer en Margaretha van Oostenrijk ten maaltijd noodigde 3).

Ofschoon men ten hove zoowel om zijne vroegere verbindtenis met Duiveke als om zijne Luthers-gezindheid hem alles behalve genegen was, welke stemming door het gerucht van het ten vorigen jare te Stokholm aangerigte bloedbad in geen deele verbeterd was, zoo schijnt nogtans Christiern door zijne bekende innemendheid van lieverlede eenigen invloed op zijnen zwager, den jeugdigen een-en-twintigjarigen keizer, verkregen te hebben; zoo zelfs dat de raadslieden van Karel V hierin gevaar begonnen te zien en hun best deden om hen nimmer te zamen alleen te laten 4).

1) Antwerpsch chronijkje door F. G. V., blz. 48.

2) Toen Walkendorff in 1515 aan het hoofd des gezantschaps stond, hetwelk Isabella uit de Nederlanden afhaalde naar Denemarken, liet hij er zich bijzonder veel aan gelegen liggen, om den eersten indruk bij de ontmoeting tusschen Isabella en haren echtgenoot zoo gunstig mogelijk te doen zijn; hij deelt daartoe in zijne brieven aan Christiern allerhande raadgevingen en wenken mede; zoo schreef hij onder anderen Zaturdag na St. Olufs-dag. »Mijn waardste genadigste heer, ik bid uwe genade ootmoed'glijk en rade u, dat uwe genade met de meeste zorgvuldigheid, eere en liefde, uwe vorstinne ontvangt en met de grootste staatsie, die uwe genade daarbij gebruiken kan enz. En laat uwe genade nu terstond *uwen baard laten afscheren* om verscheiden redenen wille enz. Zie mede Willems, Verhandelingen over Isabella van Oostenrijk, in het Belgisch Museum, Deel II, pag. 213.

3) Altmeyer, Marguërite d'Autriche, pag. 189.

4) Wir finden dasz die Kaiserlichen Rätthe alles Alleinseyn des Kaisers mit dem Könige des Nordens möglichst zu verhindern suchten. Dahlmann, Geschichte von Dänemark. Th. III. seite. 354.

Voor het uiterlijke, werd Christiern evenwel met alle eerbewijzen of zooals Reigersbergen zich uitdrukt, *eerlijcken* ontvangen. Aan den ridder Jehan Sucket, denzelfden, die den keizer bij de krooning van Christiern te Stokholm als gezant vertegenwoordigd had en aan hem de ordeketen van het Gulden Vlies had overgebracht, werd thans gelast om den koning met behoorlijk gevolg overal ten dienste te staan, en hem gedurende zijn verblijf hier te lande ten geleide te verstrekken ¹⁾.

Christiern verloor intusschen het doel zijner overkomst niet uit het oog. Hij liet niet af op de uitbetaling der hem verschuldigde gelden aan te dringen, waaraan hij zoo groote behoefte had om zijn gezag in zijne rijken te handhaven, doch vruchteloos waren alle daartoe door hem aangewende pogingen. Ook had hij bezwaarlijk een ongeschikter tijdstip kunnen treffen. De groote worstelstrijd tusschen Karel V en Frans I, hoewel niet openlijk, had echter door het bezetten van Navarre en den inval van Robert van der Mark in Luxemburg reeds inderdaad eenen aanvang genomen, en de groote kosten vereischt voor de ontzagverwekkende krijgstoerusting tegen Frankrijk, gevoegd bij de onnoemelijke geldsommen, die Karel ter zijner verkiezing tot keizer had moeten besteden ²⁾, maakten het voor hem onmogelijk thans zijne verplichtingen jegens zijnen zwager na te komen.

1) » A messire Jehan Sucket, conseiller audt. Mal'nes, pour la parpaye du volaigé, qu'il a faict en Dennemarque du XXIIe d'Octobre XIX au XIIIe de Fevrier XX pardessus IIIe livres, qu'il avoit receu III^m LVII L. XII S.

A luy, pour vacations faites durante que le roy de Dennemarcke fut par-deça en l'an XXI, en le convoiant à venir et au retourner IIII^{xx} L."

Archives du conseil d'État et de l'Audience, boîte de carton 69, No. 444. Medegedeeld door Altmeyer, Rel. Comm. pag. 64 note 1.

2) Op deze laatste reden had Karel ook reeds voor twee jaren zijne weigering tot betaling gegrond; hij schreef destijds aan Christiern onder anderen: »et cum nunc Cesaria M^{tas}. nobis e medio sublata

Inmiddels vergezelde Christiern den keizer overal. Den 14 Julij bevonden zij zich te Antwerpen en legden gezamenlijk den eersten steen van onzer Lieven Vrouwen koor, nadat de keizer ten vorigen dage openlijk »broeder Martin Luijther's boeken — omdat hij ophieff die leeringe van Johannes Huss" door den scherpregher had doen verbranden 1).

Den 16 Julij begaven zij zich te zamen naar Gent en vertoefden aldaar eenige dagen.

Hier ter stede bragt Christiern het eindelijk zoo ver, dat Karel, om hem ten minste eenigermate te vreden te stellen, eene beschikking nam, waarop hij bijzonderen prijs stelde, namelijk deze, dat voortaan de hertogen van Holstein de beleening uit handen van den Deenschen koning zouden ontvangen en niet uit die van den bisschop van Lubeck, zooals tot hiertoe gebruikelijk was geweest. Dit merkwaardig stuk, hetwelk mede getuigt van Karels heerschende zucht, om de magt en het aanzien zijner eigene bloedverwanten zooveel mogelijk uit te breiden, is van den volgende inhoud :

» Wir Karl etc., bekennen für vuns und vunser nachkomen am Reiche offennlich mit diesem brief und thun kuntz allenmenigerlich als der durchleuchtig Fürst, herr Christiern, künig zu Denmarck, Sweden, Nordwegen, der Wendden und

sit, et alius Romanorum rex eligendus veniat, cogimur, non ambitionis causa, sed pro stabilimento nostrarum rerum omnium et propinquarum ac affinium huic electioni totis viribus intendere, et quia alii sunt qui huic Corone Caesaræ quoque innitentur et pro ea iugentem vim pecuniarum offerant et electionem quodammodo in auctione ponant non potuimus dignitati nostre deesse, quin et in eum usum magna compararemus precipue ut electio libere et absque metu fiat. (Post alia). »Serenitatem vestram magnopere rogamus et obsecramus, ut pro nostra fraterna et mutua benevolentia, velit hanc nostram rei pecuniariæ summam indigentiam considerare et nobiscum fraterne agere, nec nos ultra vires et posse nostrum in presenti premere, sed his circa solutionem dotis serenissime domine Isabella, sororis nostre et conjugis vestre acquiescere cet." Medegedeeld door le Glass, Archiv. Gen. du Dep. du Nord.

1) Antw. chronijkje, l. l.

Gotten etc. an hevt dato in aigner person vor vuns erschinen ist vund vuns freuntlich angelant und gebeten hat, das wir seiner lieb das hertzogthumb Holstein, auch die lanndt und heerschafften Bynnenberg, Hoermaren und Dietmerschen, deszgleichen die statt Hamburg und den Elbestrom, auch die herschafft Delmenhorst, so seiner lieb rechtlich und erblich zugehore, vnd dartzue die gueter und gerechtigkeit, so seiner lieb vorfaren künning zu Denmarkh und hertzogen zu Holstein, in vunser und des heyligen reichs statt Lubeg, und ausserhalb in dem stift zu Lubegg, deszgleichen aller seiner lieb lehen, freyheitten und gerechtigkeiten, die seiner lieb vorfaren, künig zu Denmarkh zu dem reich Denmarekh in dem heyligen reich und teutscher Nacion gehabt, die zum teyl von vunsern vorfaren Römischen Kaisern und Künigen zu lehen empfangen weren, zu seiner lieb gerechtigkeit zu verleyden, auch all und yegelic privilegia-brief, recht, gnad, freyheit, ere und wirdigheyt, so seiner lieb vorfaren, zu dem allein gehabt und gebraucht hetten, zu confirmiren und zu besteten un geruhten . . . confirmiren und besteten auch solich. . . . Geben in vunser statt Gent, Flandern, am ein und zwintzigsten tag des monats Julii, nach Christi, vunasers lieben Hern gepurdt funffzehenhundert und ein und zwintzigsten, vunser reiche des Römischen, im drittern 1).” Hoewel

1) Dit staatstuk werd het eerst medegedeeld door den heer von Reedtz, secretaris bij het departement van buitenlandsche zaken te Koppenhagen, lid der wetenschappelijke commissie, door de Deensche regering belast met de overname van dat gedeelte van het archief van Christiern II, hetwelk door den koning van Beijeren aan haar was afgestaan.

Toen Christiern II namelijk in 1523 Koppenhagen verliet om in Nederland hulp te zoeken, nam hij uit voorzorg alle staatspapieren mede. Niet weder op den troon gekomen, zoo vervielen deze papieren met zijne nalatenschap aan zijne eenig overgeblevene dochter Dorothea, echtgenoot van Hertog Frederik van Beijeren; vandaar dat het geheel archief van Christiern II in Munchen teregt kwam, en aldaar voor een twintigtal jaren in een vergeten hoek tusschen andere oude papieren terug gevonden werd. De Deensche en Zweedsche regeringen hiervan onderrigt, verzochten de overgave van dit archief, hetgeen

oogenschijnlijk in Christiern's belang verleend strekte dit besluit slechts ten zijnen nadeele, daar het de zaden van oneenigheid tusschen hem en zijnen oom Fredrik van Holstein, reeds in ruime mate aanwezig, tot verderen wasdom verstrekte; zoodat Fredrik wel verre van hem als leenheer te erkennen, weldra omgekeerd aanspraak maakte op een gedeelte van zijn koninkrijk, waarop hij beweerde regt te hebben ter aanvulling van zijn erfdeel in de nalatenschap zijns vaders koning Johan van Denemarken, terwijl hij eindigde met hem geheel van den troon te stooten.

Karel en Christiern begaven zich in het laatst van Julij van Gent naar Brugge ¹⁾, ten einde aldaar den kardinaal Wolsey te ontmoeten, die, na te Calais te vergeefs beproefd te hebben om de geschillen tusschen den keizer en Frans I bij te leggen, thans onder voorwendsel van in persoon wellicht beter bij den keizer te zullen slagen, zich naar Brugge op weg begeven had.

door den Koning van Beijeren gunstig werd toegestaan, onder bepaling dat het tusschen de drie Noordsche rijken zoude verdeeld en in hunne rijks-archiven bewaard worden. Beide regeringen zonden daarop commissarissen om de schrijving en verdeeling van dit gewigtig archief te bewerkstelligen, en tevens over en weder afschriften te doen vervaardigen van die stukken, welke bij de deeling aan de wederpartij werden toegekend. Het schijnt dat Denemarken daarbij niet aan den besten buit gekomen zij, althans Allen, een Deensch geleerde, van d't archief gewagende zegt: »Continens ingentem copiam documentorum gravissimorum. Quorum documentorum originallum quum minor pars Hafniam pervenerit, huic rei medetur quodammodo grandis collectio apographorum, quae in tabulario regio Hafniensi extat, quamquam confitendum est, haec apographa multimodis manca et vitiosa esse." In 1833 is men in Zweden met de uitgave daarvan begonnen, onder den titel van Christierns Arkiv. Stockholm bij Fritze en Dagge in 8°, bevattende de eerste afdeeling *Handlingar rörande Severin Norby, och de uden hans ledning staende krigsföretagen mot Sverige*, vervolgd onder den titel van *Christierns II Arkiv, utgifna af Ekdaht*, Stockholm 1835—42, vier deelen. Terwijl de heer von Reeditz voormeld te Koppenhagen eene verzameling van belangrijke stukken van dit archief heeft in het licht gegeven.

1) L'Espinoy, *Recherches des Antiquitez et Noblesse de Flandres*, Douay 1631, pag. 833.

De bekende praalzucht van Wolsey, die met een gevolg van niet minder dan vijf honderd paarden reisde; de nieuwsgierigheid om den jongen keizer te zien, de koninklijke eerbewijzen en feesten, waarmede Karel V den alvermogenenden minister van Hendrik VIII wilde ontvangen, ten einde zijne eerezucht te streelen; de omstandigheid dat ook de koning van Denemarken bij deze ontmoeting zoude tegenwoordig zijn: dit alles had eenen vloed van vreemdelingen naar Brugge doen stroomen, en onder anderen ook den beroemden Erasmus uitgelokt om zich daarheen te begeven.

Christiern, die zeer goed latijn sprak en schreef ¹⁾, schiep groot behagen in den omgang met dezen geleerde en schijnt ook op hem geen ongunstigen indruk gemaakt te hebben ²⁾. Hij noodigde hem schier dagelijks aan zijne tafel, en hunne gesprekken liepen veelal over de noodzakelijke hervorming der kerk, destijds het algemeen onderwerp. Christiern uitte onverholen zijne meening, dat er om hiertoe te geraken afdoende en krachtige maatregelen moesten genomen worden ³⁾.

Christiern deed, even als zoo vele andere vorsten, vruchteloze pogingen om Erasmus over te halen zich aan zijn hof te vestigen. Waarschijnlijk echter op zijn aanraden, nam Christiern hier ter stede een jeugdig Vlaamsch edelman en geleerde, Cornille Duplicius de Schepper, een vriend van Erasmus, als secretaris in dienst, die later als vice-kanselier met zooveel talent de pen ter zijner verdediging gevoerd heeft ⁴⁾.

1) Dahlmann, op. I. Seite 319.

2) Erasmi Epist. ad Huttenum.

3) *Invictus Danorum rex Christiernus mihi simile quiddam dicenti respondit ludens opinor, levibus pharmacis (ad tollendos ecclesiae morbos) nihil agi, sed illud esse remediorum efficacium, ut primum corpus omne concutatur. Lib. XIV. Ep. 7. Burigny, Vie d'Erasmus. Tom. I. pag. 284.*

4) Cornille Duplicius de Schepper, ridder, Heer van Eecke, werd later geheimeraad van Karel V, diens afgezant aan verschillende hoven en lid van den raad van state der Nederlanden. Willems zegt van hem: »Deze Cornelis Schepper, de vriend van Erasmus, had reeds van in het leven der vorstin, twee fraai gestelde verdedigings-schriften voor

Intusschen werd tusschen Karel V en Wolsey een tractaat gesloten, waarbij Engeland zich met den keizer tegen Frankrijk verbond en tevens ter bestendiging van dit verdrag de verloving werd vastgesteld van Karel met Maria, de zevenjarige dochter van Hendrik VIII, die later de gemalin werd van zijnen zoon.

Ook Christiern werd uitgenoodigd tot dit verdrag toe te treden; in hoeverre hij hieraan voldaan hebbe is ons niet gebleken ¹⁾, wel echter dat hij onvergenoegd over het vruchteloos aanhouden op uitbetaling van het hem verschuldigde, kort na het sluiten van dit verdrag in eene wrevelige stemming afscheid genomen heeft van zijnen zwager, en zijne terugreis aanvaardende, onder anderen ook Leijden heeft bezocht ²⁾. Hij is alzoo waarschijnlijk weder te Amsterdam scheep gegaan, hetgeen echter voorzigtigheids-halve in het geheim schijnt plaats gehad te hebben, althans het Antwerpsch Chronijkje vermeld: »ende daernaer reisde hij weder heimelijk wech.”

Christiern laten drukken, welke men naer alle mogendheden zond. Ook na de dood der prinses, en zelfs nadat de erfprins Jan overleden was, hield hij niet op voor de zaak van zijnen heer en diens kinderen te pleiten.” Willems, Isabella van Oostenrijk, in het Belg. Museum, Deel II. blz. 231. Zie mede Sanderus, Verheerlijkt Vlaanderen. Leyden 1537, Deel I. Boek IV. blz. 151.

Deze voor de geschiedenis zoo belangrijke verdedigings-schriften van de Schepper in sierlijk latijn geschreven, gerigt het eene tegen de Lubeckers en het andere tegen Fredrik van Holstein, zijn hoogst zeldzaam; een exemplaar daarvan, afkomstig uit de bibliotheek van den heere van Hulthem, bevindt zich thans op de rijks-bibliotheek te Brussel.

1) Capefigue, François I, Tom. II, pag. 107 verzekert nogtans, dat hij er deel aan genomen heeft.

2) Uit de door den heer Rammelman Elsevier in de Kronijk dezes Gezelschaps, jaarg. 1848 blz. 236 medegedeelde afkondiging der stad Leijden, blijkt dat Christiern op den 27 Augustus 1521 daar ter stede geweest was, waaruit alzoo volgt dat Reigersberghen in de Kronijk van Zeeland eenigzins gedwaald heeft, toen hij meldde dat het verblijf van Christiern hier te lande slechts veertien ofte vijftien dagen geduurd heeft.

STUKKEN
BETREFFENDE HET REGTSGEDING GEVOERD TEGEN
CORNELIS DE WITT, BESCHULDIGD VAN AAN-
SLAG OP HET LEVEN VAN WILLEM III,
IN HET JAAR 1672.

Medegedeeld door den Heer G. L. F. VAN KINSCHOT. 1)

Copia.

Saecken den Ruaert van Putten, Coram Nijrop en Gool.

23 Julij 1672.

Eerste verclaeringe van Willem Ticheler 2).

Willem Ticheler verclaert dat hij ter occasie van een proces van iniurie tegens den schoute van Piershil, die sustineerde bij

1) Deze stukken zijn gevonden onder de papieren van Roeland van Kinschot, geb. 13 November 1624 en overleden 24 Februarij 1701. Hij was gehuwd met Catharina van der Hooek en raadsheer in den Hoogen Raad van Holland, Zeeland en Friesland. Het schrift heeft zeer veel overeenkomst met dat, waarin het stuk, medegedeeld in de Kronijk, 2de jaargang, blz. 366, is geschreven, en beide vergelijkende met eene eigenhandige en ondergeteekende schriftuur van den voornoemden Roeland van Kinschot, treft men daarin geen ander verschil aan, dan dat, wat men tegenwoordig vindt in schriften van denzelfden persoon op verschillende tijdstippen en onder verschillende omstandigheden geschreven. Van dit stuk is mede eene kopij berustende op de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, die, te oordeelen naar het schrift, van eene latere dagteekening schijnt te zijn.

2) Desen Tichelaer hadde in de jaere 1669 seker vrouw mense, met

hem voor een schelm gescholden te zijn, vermits hij Tichler eenich gelt van hem schoute moettende hebben, iegens den-selven hadde gesecht, soo gij mij nu niet betaelt, soo doet gij als een schelm, ten welcken eijnde hij schoute aen vierschaer van Putten hebben geexhibeert eene verclaeringe. En is hij Tichler nae sijn beste onthoud gecond^d. in een boete van 15 gls. als mede inde costen en daerenboven te verclaeren, dat hij den schoute kende voor een eerlijck man.

dat hij deposant seer onrustich sijnde, dat hij in des Ruaerts boeck bekend stont, voorleden *Vrijdach veertien daegen* (8 Julii) tot Dordrecht sijnde des morgens de clocke omtrent tusschen negen en tien uijren is gegaen aan 't hujs vande Ruaert, alwaer hij de Ruardinne hebbende gevraecht om den Ruaert te spreken, sij eerst bij hem is gegaen, en naederhant aen hem deposant heeft geseijt, dat hij daer binnen in een caemer soude connen gaen (alwaer den Ruaert te bedde was leggende).

dat hij deposant bij hem comende, iegens hem seijde, Mijnheer, u is bekend, dat ick op de laetste vierschaer ('t welck nae sijn beste onthout ruijm twee iaeren is geleden) was gecondemneert, ter saecke hier voren geroert, ende dat sijn naem daerover te boeck stont; dat hij aen hem versochte, dat sijn naem uit het voorsz. boeck soude mogen wcrden geroijeert, dewijl hij Ruaert daerbij geen voordeel conde hebben, waerop hij Ruaert hem deposant antwoordende, seijde, Ick wil u

naemen Janneken Eenwouts gevrien, en was door den Ruaert geaccuseert haer van Dordrecht te hebben gerapieert, en dat hij groote insolentie ten huise van haer swaeger-Gilles Herweijer hadde gepleecht, sulx dat Herweijer door een venster uijt den huise was gevluicht, waerom den Ruaert tegens hem hadde geconcludeert in een boete van duijsent g ... en voorts tot bannissement uijt de landen van Putten sijn levenlange geduijrende; hebben oock daerenboven den Hr. van Piershil ende den gerichte geiniuriert, waarom hij was gecond^d. op den 3 Sept. 1670 den heer en schoute op sijn knien hono- (hetgeen hier volgt was op het handschrift geheel door den tijd afgesleten en onleesbaar geworden).

wel dese, en veel meer dienst doen, die bij dese niet te passe sal comen, maer gij moest mij eerst een dienst doen, en getrouw sijn.

En dat hij deposant hem vraegende, wat dienst het soude wesen, den Ruaert geseyt heeft, sij hebben mij onlanx met geweld doen teyckenen het werck vande prins, het moet nu buijgen of bersten, daer sijn noch wel meer als dertich heeren, die met mij eens sijn, vraegende aen hem deposant, of hij raet wist, om den prins om hals te brengen, waerop hij antwoorde, van iae, dat hij het wel konde doen.

Ende hem verder vraegende, of hij het wel met vergif conde doen, daer bij vougende, dat het best soude wesen, en geschieden met de meeste stille, dat hij tot dien eijnde, wat familiariteit moest soecken te maecken met een dienaar van sijn Hoocheit, die hem aende taefel diende.

Dat hij Ruaert wijders iegens hem deposant seijde, soo wanneer als de prins een glas eijst, moet gij sien uw vergif daerin te krijgen, en wel letten, dat gij het niet in een verkeert glas doet; en als dat niet soude willen lucken, dat hij deposant dan met een gelaeden roer soude gaen leggen in een wijde aende wech, daer sijn Hoocheit soude moeten over en voorbij passeren, en hem soo van 't peert afschieten, en dat op sulcken plaetse, daer hem de ruijters niet lichtelijck soudon connen achterhaelen; of andersints, dat hij deposant soude gaen in het quartier van sijn Hoocheit onder het volck aldaer sijnde, om hem aldaer doot te steecken, off te doorschieten, soo hij best soude cunnen, seggende verder, als gij het selve gedaen sult hebben, kunt gij uw geweer wech werpen, en u onder 't volck verbergen.

En als hij 't selve soude gedaen hebben, dat hij hem deposant alsdan soude geven de somme van dertich duysent guldens, het bailliuschap van Beijerland, ende noch meer, ende dat hij daerenboven sijne vrienden soude avanceren.

Dat hij deposant heeft aengenomen hetselve te doen, maer dat hij versochte, dat hij Ruaert daarvan een briefje van sijn

hant aen hem soude geven, 't welck hij weygerde, maer beloofde hem onder solemnelen eede met opsteeking van sijne vingeren, het voren beloofde te sullen presteren, soo haest, als het feict soude wesen gedaen; en dat hij deposant mede onder eede heeft gesworen, dat hij 't voorsz. feict soude voltrecken, soo het hem mogelijk was; waerop den Ruaert vertrouwende, hem ses ducats tot reijsgelt heeft gegeven, seggende: gij moet het secreet houden; soo gij het openbaert, soo sal ick u laten doorschieten.

Dat hij daerop 's anderendaechs is vertrocken naer huijs, en aldaer dry of vier daegen sijnde verbleven, nae Rotterdam is vertrocken, alwaer hij twee a dry daegen, vermits hij een coorts creech, heeft vertoeft, en verder nae Schoonhoven is gegaen, alwaer zijn Hoocheit doen ter tijt geseijt wierde te zijn, om het voorsz. verhaelde zijn Hoocheit be kent te maecken.

Doch dat hij aldaer verstaende zijn Hoocheit naer het leger te zijn vertrocken, hem daer naer toe is gevolcht, alwaer hij hoorende dat zijn Hoocht. was vertrocken naer den Hage en dat hij alle uyren wederom in het leger wierde verwacht, aldaer eenigen tijdt vertoeft; en vermits zijn Hoocheit niet en quam, dat hij hem heeft geadresseert aen desselfs eerste hofmeester, en dat hij 't geene voorsz. is, aen denselven op eergistren morgen hebbende geopenbaert, den voorn. hofmeester iegens hem deposant heeft gesecht, ick verwachtte zijn Hoocht. hier alle uijr, en bij aldien hij van daech niet en comt, soo sullen wij op morgen nae den Hage gaen, gelijk hij op gistren avont met den voorsz. hofmeester nae den Hage is vertrocken, en op huijden morgen alhier gearriveert; dat hij op 't hof wel is geweest inde voercaemer van zijn Hoocheit, maer dat hij geen gelegentheijt heeft gehad om deselve te spreken.

Verclaert verder, dat den Ruaert hem twee à drij malen vermaent heeft, dat hij wat haest met het werck mocht voortgaen, alsooder verscheijde andre heeren waren, die mede lichtelyeck yemant souden uijtmaecken om hetselve te doen,

en dat hij dan van sijne beloofde praemie en belooninge soude wesen gefrustreert.

Verclaert mede, dat soo wanneer hij met den Ruaert aen het voetendt sittende, over d' voorsz. saecke was sprekende en hij Ruaert hoorende yemant gaen omtrent sijn camer, iegens hem seyde, swijgt stil, daer comt mijn vrouw, ick wil niet hebben dat sijder ijert van weet.

Dat hij oock op 't versoeck vanden Ruaert bij de deur is gegaen, om te sien of sij daer oock stont, doch haer niet vindende, wederom bij den Ruaert is gaen sitten, en sij alsdoen in haer voergaende discoursen zijn voertgegaen.

Articulen en resp. van Ticheler, 11 Aug. 1672; praeses
Nijrop, Goes, Lier, Baen en Gool, ten overstaen
proc. gel. Op 't

1. Articul. Noyt particulier kennisse met den Ruaert gehadt te hebben, maar wel goeden dach, enz.

6. Seijt expres naer Dort gegaen te sijn, om sijn naem uijt het boeck geroijeert te hebben.

8. Waerom hij sulx nu eerst versochte; seyt, daerop te voren soo geen gedachten gehadt te hebben.

9. Seyt niet versocht te hebben hem alleen te spreken.

10. Seyt de deur open gevonden te hebben.

11. Seyt in 't eerste de deur niet toegedaen te hebben, maer dat hij hebbende gesien opt versoeck vanden Ruaert, off daer yemant stont aende deur, deselve heeft aangestooten.

15. Dat den Ruaert seyde, het moet er nu onder of over.

16. Dat den Ruaert wel tweemaal van een houwlijck heeft gesproken, maer eygentlijck niet te connen seggen, of het voor of naer het openbaeren van 't werck is geschiet.

18. Seijt, in specie niet te hebben geseyt (Ruaert) van een alliantie met de dochter vanden hertoch van Yorck, maer in 't generael met de dochter van eenich potentael.

20. Geseyt te hebben, dat hij wel eenich vergif in een glas vande prins soude cunnen werpen, dat men niet soude

sien nocte gewaer werden , maer dat den Ruaert hem hebbende gevraegt, off hij wel een hont soude cunnen vergeven , daerop geantwoort heeft , dat hij het wel in een uijr of anderhalf sou connen doen.

21. Dat den Ruaert hem vraechde , of hij met het roer wel conde aengaen, en hij seyde van iae.

22. Dat hij den eedt nergens anders om heeft gedaen , als opdat den Ruaert hem daer meer op soude vertrouwen , en dat hij dan een briefie van sijn hand of een hulp tot hem soude mogen krijgen , gelijk hij te voren versocht hadde.

23. Waerom hij eerst naer huijs gingh , en niet aenstonts nae 't leger.

Seyt , dat hij Saturdachs en Sondachs is te huijs gebleven , om sijn winkel, en een siecke waer te nemen , en dat hij niet en wist hoe hij 't best sou openbaeren , alsoo hij daerover becommert was, en dat d'een d'ander groote personnagies waren, en dat den Ruaert hem gedreicht hadde te willen laten doorschieten , als het minste daarvan sou openbaer werden.

28. Dat den Ruaert door de banck seer soeties sprack.

30. Dat den Ruaert aen hem sijn afscheyt nemende seijde, dat hij met het werck moste voortgaen , en dat hij niet bij hem moste comen , of dat men daerdoor suspicie op hem sou nemen.

Siet hierachter noch resp. op art.

25 Julij 1672.

2. Articulen Ruaert. inde castelenije; praeses Nijrop, Goes, Lier, Baen en Gool.

1. Seyt dat op den 8 Julij laestleden bij hem is geweest een lanck man met blond hair , die hij naederhant verstaen heeft , dat Tichelaer genaemt is.

2. Dat hij alsdoen niet een woort heeft gesproken vande iniurien , en dat hij daerover te boeck stont.

3. 4. Seyt , dat hij geen woorden van dienst te doen , of diergelijke heeft gebruyckt , of woorden , die eenichsints

smaecken naer het teijckenen van 't werck vande prins of om denselven om hals te brengen.

5. Noch van vergiff enz. en noijt diergelijke gedachten gehadt te hebben.

Negeert voort alles, 't geen Tichelaer heeft gedeposeert.

3. Verclaeringe vanden Ruaert, 25 Julij 1672.

Dat Tichelaer op den 8 Julij 1672 of daeromtrent hem versocht heeft alleen te spreken, die op sijn bedde leggende, hem door sijn dienaar heeft in sijn caemer doen leyden.

En voor sijn bedde geseten sijnde, seyde hem Tichelaer van herten leedt te zijn de confusie, en disordre, daerin ons lieve vaderlant en den staet was vervallen.

Dat hij beducht was, dat de grote autoriteit, aen den heere prince van Orangie tegenwoordich overgegeven, de jngesetenen meer soude onderdrukken.

Dat hij oordeelde dat Hoochstgem. heere prince met eenich machtich potentat soude trachten alliantie te maecken, en dat daer door d'jngesetenen deser landen in eene eeuwige of langhduyrige slavernije souden geraecken.

Dat hij oordeelde middelen inde hant te hebben, omme 't selve te beletten, indien hij Ruaert daer toe mede soude willen contribuëren, en hem helpen sijn fortuijn te maecken.

Daerop hij, die spreekt, geantwoort heeft, dat hij sich met diergelijke saecken niet en begeerde te bemoeijen, en oordeelde, dat daer schelmstukken onder mosten speelen; dat hij hem noijt tot diergelijke schelmstukken hadde ingelaeten, en noyt anders gedaen, als 't geen hij oordeelde vande dienst van ons lieve vaderlant te sijn, ende van mejninge was, daerinne te volherden.

Dat oordeelde het etablissement vande heere prince van Orangien door een aensienlijk houwlijck in dese coniuncture van tijden voor ons vaederlant dienstich, het welke iegenwoordich wel appuij van noden hadde, ende dat derhalven hem oock die saecke t' enemael afraede.

Ende als hij Tichelaer niettemin daerop noch insisterde, seijde hij Ruaert hem niet meer daarvan te willen hooren spreken, en dat genootsaecht sou sijn in cas van continuatie van diergelijcke discoursen hem aen te brengen.

Daarmede hij Tichelaer vervolgens afscheyt genomen heeft, versoeckende, dat sijne discoursen mochten blijven gesecreteert.

Dat dienonvermindert hij, die spreekt, aenstonts nae het vertreck vande voorsz. Tichelaer, den secretaris van Dordrecht, Arent Muijs van Holij, bij hem heeft ontboden, om d' voorsz. discoursen van Tichelaer bekend te maecken, met versoeck ende begeerte, dat hij secretaris deselve aen den heere borgeemeester en den officier soude willen communiceren omme t' overleggen, of d' selve geraeden mochten vinden den voorsz. Tichelaer t' arresteren, of daer omtrent andersints te doen 't geene de selve geraeden souden vinden. Ende heeft den opgem. secretaris Muijs van Holij rapport gedaen, de voorsz. notificatie aenden opgem. heeren gedaen te hebben, dewelcke geresolveert hadden, door den substituyt vande officier op de comportementen ende discoursen vande voorsz. Tichelaer te sullen doen acht nemen.

C. de Witt.

4. 26 Julij 1672. Ruaert nader op art. gehoert, praeses Nijrop, Goes, Lier, Baen, Gool.

Of hij sich nader heeft bedacht?

Seyt alles geseyt te hebben conform de waarheit, en alsnoch niet anders te connen verclaeren.

Dat Tichelaer omtrent een cleijn half uyr bij hem is geweest.

Dat sijn knecht hem hadde geseyt, datter een persoon was die hem wilde spreken.

Hem aengesecht sijnde, dat sijn knecht niet te huys was, als Tichelaer daer is gecomen.

Seyt naderhant niet eygentlijk onthouden te hebben, off bij zijn knecht, zijn huisvrouw, of een meijt hem aengeseijt was, datter een persoon was, die hem wilde spreken, en dat hij daarop geseijt heeft, dat hij hem soude laten binnen comen.

Ende alsoo op gistren avont door den clerck Bacherus aende advocaet fiscael was behandicht seker placcaet vanden 3 Oct. 1656, dewelcke seyde hem hetselve te behandigen door ordre vanden raetpensionaris, ten eijnde hij hetselve aen zijn broeder, iegenwoordich alhier gedetineert, wilde laten toecomen, en bij aldien hij fiscael 't selve over sich niet soude willen nemen, dat hij het in sulcken gevalle aenden raede wilde communiceren, dewelcke het oock dienvolgenden op huijden morgen aenden raede heeft bekend gemaect, die na voorgaende deliberatie goetgevonden heeft, dat hij fiscael, 't selve aenden Ruaert soude behandigen, gelijk hij dan oock dien conform, 't selve dien voormiddach noch heeft gedaen, en des avonts ten half ses uyren, den raedt in castelenije gecomen sijnde aen het bedde vanden Ruaert, om hem naeder te hooren, soo heeft denselven Ruaert 't voorgemelde placcaet in handen hebbende, verclaert gelijk hij oock te voren hadde gedaen, sich niet te willen ontrecken de jurisdictie van desen hove, maer dat hij evenwel niet gaerne den naem soude hebben, als off hij die geene was, die eenich fundament hadde geleijt ten praeindicie vande judicature van de resp. steden ende van de vrijheit vande jngesetenen van dien; ende deshalven dat hij versocht, dat bij den hove, aen de heeren staeten van Hollant soude mogen werden geschreven of geremonstreert, dat bij hem door dese proceduyren, die iegens hem soudén mogen werden gehouden geen praeiudicie in 't voorsz. placcaet soude mogen werden geleijt, of bijaldien daerin soude mogen werden gedifficulteert, dat bij desen hove hem soude mogen werden toegestaen, desaengaende aende gem. heeren staeten te mogen schrijven; waerop gedelibereert sijnde, is op het eene en 't ander gedifficulteert.

11. Articulen of examen Ruaert 4 Aug. 1672; praesident, Nijrop, Goes, Lier, Baen en Gool.

1. Dat op den 19 Junij 1672, op den dach als zijn Hoocheit te Dordrecht is geweest, voor zijn bedde zijn gecomen, den secretaris Muijs van Holij, en Gijsbert Jansz. Hogerwerf, met seeckere schriftelycke acte, staende op zijn Hoocheit, waerbij zijn meergem. Hoocheit stadthouder wiert gemaect, ten eynde hij Ruaert die mede soude onderteycken.

2. Dat hij deselve acte gelesen hebbende, heeft gevraecht, wie deselve gestelt hadde, en daerop bij den voorsz. secretaris Muijs geantwoort sijnde, dat hijse ingestelt hadde, hij daerop heeft gerepliceert, of men die niet anders hadde connen stellen, in plaetse van positive, men het woort van sal, ofte sullen, en dat Muijs daerop seyde van neen, en dat deselve positive moste wesen, en de stellinge d'andre heeren wel hadde aangestaen, en bij hun gepresen was; dat hij oock gesien heeft, datter wel 17 a 18 heeren voor hem geteyckent hadden.

3. Dat hij daerop d' voorsz. acte heeft gerefuseert te teecken, seggende liever te willen sterven, met bijvoeginge tegen den voorsz. Hoogerwerff, breekt mij den hals met uw geweer, ofte rapier, omdat hij mejnde, dat hij het niet vermochte te teycken, omdat het strijdich was tegens den eede, die hij gedaen hadde op het Eeuwich Edict, en dat hij daarvan niet en was gedispenseert, en dat hij liever als een eerlijk man wilde sterven, als tegens zijn eedt doen.

4. Dat bij Hoogerwerf geantwoort wesende, dat hij daerom aldaer niet gecomen was, hij Ruaert daerop heeft gerepliceert, ick sal en can niet teecken; met bijvoeginge, gijlieden meucht het den prins van Orangien en yeder een wel seggen, maar niet van roffiaenen of onverlaten vande straet, dat het die souden doen, gesproken te hebben.

6. Dat ondertusschen op het ernstelijck aenhouden vanden secretaris Muijs, en zijn Ruaert huijsvrouw, die andersints

met haere kinderen achteruijt wilde gaen, en hem adieu seggen, hij d' voorsz. acte mede heeft geteeckent.

7. Dat hij achter zijn naem heeft gestelt ende geteeckent twee letters, namentlijk een V met een C.

8. Daer mede te mejnen, *Vi coactus*.

9. Dat Muijs d' voorsz. acte siende heeft geseijt, wat doen hier dese letters bij, dit moeder af sijn, ick bidt u, mijn heer, schrap de letters deur; en dat hij daerop heeft geantwoord, ick wil 't niet doen; ick vermach niet te teijcken.

10. Meijnt, dat daerop de voorsz. letteren door sijn huijsvrouw sijn deurgehaelt.

11. Dat hij aen Muijs versocht heeft eene acte van sijne protestatie, die hem oock is gegeven, en dat hij het selve gedaen heeft, om aen de heeren staeten te cunnen toonen, dat hij niet meijneedich en was.

12. Art. ende examen Ruaert 11 Aug. 1672, op de voorpoorte; praeses Nijrop, Goes, Lier, Baen en Gool.

12. Seijt niet te meenen, als Tichelaer hem voor hielt, men vreesde voor een alliantie van sijn Hoocheit met een machtich potentat, dat hij Tichelaer specificé eenich potentat genoemt heeft.

17. Waerom hij door sijn domestijcquen Tichelaer niet liet vasthouden, tot dat men om de schoute sond? Seijt geen iurisdicte inde stadt van Dordrecht te hebben, en dat hij daerom hem niet heeft cunnen vasthouden; en dat hij het door den secretaris Muijs aenden Burgemeester en den schoute heeft doen bekend maecken; doch dat hij meijnt dat hij het voereerst heeft geseijt aende schepen van der Dussen, die hem was comen besoucken.

18. Dat hij Muijs, en niet den schoute heeft ontboden, omdat hij sieck te bedde lach.

19. Dat Muijs nae sijn beste onthout omtrent een half uyr, naedat Tichelaer was wech gegaen, t' sijnen huijse gecomen is.

20. Dat hij Muijs ontboden heeft uijt sijn eigen mouvement met communicatie van sijn huijsvrouw.

22. Seijt aen sijn vrouw bekent te hebben gemaect, wat Tichelaer aen hem hadde gesejt, soo haest sij was binnen-gecomen.

23. En niet te weten of hij, of sijn vrouw d'ordre gegeven heeft, om Muijs te doen comen, maer dat het altoos met sijn goetvinden is geschiet. En dat sijn vrouw hem noch ried, dat hij het bij geschrifte soude stellen, 'twelck hij niet conde doen, vermits d'ontsteltenis van sijn hant.

24. Dat hij geen ordre heeft gegeven, om Tichelaer in sijne jurisdictie t'appreghenderen.

26. Omdat hij meijnde, dat hij voldaan hadde, met dat hij het aenden officier en borgemeester van Dordrecht hadde doen bekent maecken.

Dat hij oock niet en weedt, of Tichelaer zeker onder de jurisdictie van Piershil is geweest.

29 en 30. Verclaert, dat hij op voorleden Dijnsdach den cijpier heeft gevercht, om den raetpensionaris, sijn broeder aen te spreeken, ende hem versocht, dat hij aenden raetpensionaris soude voordraegen, of hij niet en soude kunnen te wege brengen, dat hij door commissarissen uit het midden van ve staeten van Hollandt wierde gehoort.

31. Dat hij 't selve heeft versocht, omdat hij daerdoor hoopte van dese saeck soo veel eerder af te raecken, en dat hij door de heeren staeten versocht te verstaen derselver intentie, raeckende de competentie vande voorsz. judicature; om niet naemaels gecallangeert te werden, vandat hij door sijne submissie eenige preiudicie soude geleyt hebben, waerdoor andre regenten uyt de steeden bij diergelijcke occasie voor den hove soude werden getrocken, gelijk hij op den ... Julij den hove mondelingh heeft bekent gemaect.

35. Alleenlijck geweygert te hebben te teecken, omdat hij bij eede aen 't Eeuwich Edict was geobligeert.

13. Art. Ruaert 13 Aug. 1672; praeses Nijrop, Goes, Lier, Baen en Gool.

1. Dat hij op den 8 Julij, als Tichelaer bij hem quam

in 't eerst niet en kende nochte hem bij zijn naem noemde, maer dat hij hem gevraecht heeft, waer hij van daen was, en dat hij seijde, dat hij van Piershil van daen was.

2. Niet te weten, dat hij tegens Muijs geseijt heeft, dat Tichelaer gesproken heeft van Vranckrijk ofte Engelant, maer alleen van alhantie met een uijtheemsch potentat, sonder ijmant te nomineren.

3. Dat hij geen speciale mentie heeft gemaect vande dochter van den hertoch van Yorck.

6. Seijt alsnoch dat hij den secretaris Muijs last heeft gegeven, om den schoute de discoursen van Tichelaer bekend te maecken en daerenboven den burgemeester mede.

7. Dat hij om den schoute niet en sond, omdat die sieck te bedde lach, ende dat hij gesonden heeft aenden secretaris, omdat hij mejnde dat hij door die aenden schoute en burgemeester bekend conde maecken, welcken schoute dan wederom aenden substituijt conde last geven, soo als hij dat te rade vond.

8. Niet te weeten, offe zijn vrouw, off hij die spreekt, eerst heeft voorgeslaegen, om den secretaris t'ontbieden, maer dat sij 't selve te saemen hebben goedgevonden.

9. Te geloven, dat het eeuwich Edict is opgerecht tot maintien van 's lants, en der ingesetenen vrijheit.

10. Dat hij difficyl is geweest, om d' acte van 't stadhouderschap t' onderteijckenen, omdat hij met eede aen 't eeuwich Edict was verplicht, en dat hij niet en weet, offe het oock is geweest, om dat Edict in zijn wesen te laten blijven, maer dat het wel can weesen, dat hij daeroock reflexie op heeft genomen, en dat hij het niet wel can seggen, vermits de grote tumulte ende confusie, die voor zijn huijs was.

11. Dat hij het eeuwich Edict voor geene indifferente saecke heeft aengesien, dewijle hij met eede tot observantie van 't selve was verplicht, en dat het voor een vaste wet bij Haer Ed. Gro. Mo. was gearresteert.

12. Of door de doot van syn Hoocht. de saeck niet genoegh-

saem gecomen soude sijn in sijn vorige stant, en de vryheit van 't land herstelt, gelijck se te voren door het eeuwich Edict was?

Seijt geene gedachten gehadt te hebben op de doot van sijn Hoocheit, en veel min, wat daer naer soude comen te gebeuren, maer nae hij iegenwoordich vande constitutie vanden staet is geïnformeert, te oordeelen, dat het lant soude geraeckt sijn inde uijterste confusie.

13. Dat hij meijnt, dat het lant ende d' jngesetenen van dien noch syn in haer volcomen vryheit.

14. Naerder gevraecht wat het eeuwich Edict heeft geopeert? Seijt 't niet te weten, dat het eeuwich Edict eenige operatie gedaen heeft.

15. Seijt geen reflexie daerop gehadt te hebben, of geene de minste gedachten daeromtrent, als hij weygerde d'acte van 't stadhouderschap t' onderteijcken.

Art. en resp. Willem Tichelaer 11 Aug. 1672; praeses Nijrop, Goes, Baen, Gool, Lier.

Als hiervoren enz. behalve het niet doorhaalde ¹⁾.

Art. 31. Dat hij in het uijtgaen de ruardinne gesien heeft met twee vrouwluijden, en dat hij de deure aen de Ruaerts caemer nae syn beste onthout, nae hem heeft opgetrocken, alsoo se niet vast toe was, en dat de voordeur open stont.

32. Dat den Ruaert sprekende van kennisse te maecken met den dienaer van sijn^r. Hoocheijt, hij 't selve niet verstaen heeft van familiare kennisse, maer alleen soo veel, dat daer acces soude mogen hebben, en alsdat niet en sou willen vallen, dat hij het aen sijne directie heeft gelaeten, om den prince met een roer te doorschieten ende andersint soo hij het best goet soude vinden.

1) Deze aanmerking en doorhaling stond ook in het M. S.

Verclaeringe van Adriaen Crillaerts, stathouder vande schoute van Dordrecht, ter instantie vande ruardinne op den 1sten Aug. 1672 gegeven.

Dat omtrent over de 14 daegen geleden, hij aengesproken is, door Mr. Nicolaes van der Dussen, schepen aldaer, en den secretaris Arent Muijs van Holij, vraegende hem, of hij wel wiste, dat Ticheler inde stadt was, en als hij attestant antwoorde jae, en dat hij hem gesien hadde, hebben die heeren hem versocht en geordonneert op denselven persoon acht te nemen, vermits hij eenige vilaine woorden hadde gesproken, en soo wanneer hij hem noch mochte comen te sien, ende vinden, 't selve aen haer E. bekend te maecken; gelijk hij attestant dan nae hem, Tichelaer, heeft vernomen, maer niet verder heeft connen sien of vinden.

7. Verclaeringe van secretaris Muijs. 28 Julij 1672; praeses Nijrop, Goes, Baen, Gool.

Gevraecht, of nu wat meer als twee weecken geleden, den Ruaert hem heeft gesproken gehadt, dat bij hem was geweest eenen Willem Tichelaer voor zijn bedde, en wat hij seyde, dat hem vanden selve was voorgekomen.

Verclaert bij eede hem afgenomen, dat nu omtrent drij weecken geleden, ontboden ben geweest bij den Ruaert, ende aldaer gecomen wesende, denselven heer gevonden hebbe te bedde leggende, vraegende nae sijne dispositie, ende wat van desselfs dienst was; dat zijn E. mij daerop antwoorde, tamelijk, of diergelijke woorden in substantie, daer bij voegende, naer mijn beste onthout, dat veel moeite met de matroosen, die met hem op zee waren geweest, over haere betaelinghe gehadt hadde; ende specialijk d'heer Nicolaes Stoop, die d'selve aengenomen hadt, en meer begeerden of begeert hadden, als haer toequam; dat zijn E. een verclaeringe onder het zegel van de stadt soude moeten hebben, hoe, ende tot wat somme deselve betaelt waren.

En dat den gemelde heer de Witt, van dat discours scheij-

dende, mij oock seijde dese of diergelijke woorden in substantie; daer is daerbij mij geweest een vremde vent ofte quidam, daer ick niet veel sin in hadt; hij wilde mij alleen spreken, ende seyde iegens mij, dat het seer qualijk met het vaderlant stont, en noch al quaeder worden sou; dat mischien sijn Hoocht. trouwen sou aen Vranckrijck of Engelandt, noemende daerbij de dochter vanden heere hertoch van Yorck, naer mijn best onthout; dat men sulx met alle middelen behoorde te beletten, ende hij daertoe wel raet wiste; ick hebb' hem in dit seggen al trachten t' interrumperen, ende geseijt, staet het met het lant qualijck, Godt Almachtich can 't voorsien, ende dit sijn all' fielterijen ende schelmstukken; gaet heen, ick wil van u niets hooren. Dat daerop de voorsz. persoon iegens hem seijde, mijn heer ick come niet om te verspien, ofte u quaet te doen, ende al wederom op 'tvoorsz. seggen trachte te vallen, doch dat den gem. heere de Witt hem repliçeerde als voren, dit sijn fielterijen ende schelmstukken, gaet heen ick wil van u niet hooren; ende dat hij alsoo henen gegaen was.

Verclaerde verders, dat bij mij ondergesch. daerop gevraecht is, off sijn E. hem niet en kende, en mij geantwoort heeft, neen; maer dat sijn volck, ofte huisvrouw vermeijnde, dat het een barbier van Piershil of het Zuytlandt was, daer in Geervliet wat mede te doen was geweest.

Daerop bij mij geseijt wierd, off hij niet langh, en melancholyck van weesen was, ende geantwoordt werdende iae, bij mij geseyt wierd, soo kenne ick hem wel, sijn naem is Tichelaer. T'is een lelijck en quaetaerdich mensch; hij heeft soo 't deselve is, een iaer of dry geleden, alhier voor de camers judicieel iegens een dochter off boerin uyt het quartier van Goutswaert of Corendijck proces gehadt over pretense trouwbeloften, die hij naer mijn onthout heeft laeten steecken, ende wierd alsdoen seer over hem bij d' voorsz. dochter geclaecht, ende soo verre dat den stadthouder over sijne disordres hem met een stock aen 't lijf geweest, ende

ook uijt den naem van 't gerechte bij mij dienaengaende is gereprimendeert geworden.

Alle 't welcke soo met den anderen gesproken hebbende, heeft den gemelde heere de With mij versocht, dat ick van die aenspraecke kennisse geven soude aen den heere burgemeester, dat bij mij oock gedaen is.

Gelijck ick oock weynich tijts daernae gesproken hebb' met den stadthouder van den heer officier, hem seggende of hij wel wist, dat Tichelaer in stadt was; ende alsoo bij hem geseijt wiert neen, dat bij mij daerop geseijt wierd, ick weet iae, ende gaet hem naer, ende doet op hem letten, want die vent hout vremde tael, daer onder de gemeijnte geen goet ontstaen soude; soo gij hem vint, en van qualijck spreken hooren cunt, houdt hem hier, want die geck sou altemet quaet doen.

Verclaert verders, dat op die aenspraecke met den stathouder bij ons gecomen is d' Ed. mr. Nicolaes van der Dussen. Ende wederom 'tgeene voorsz. staet int reguarde van den stadthouder gerepeteert hebbende, met bijvoeginge, naer mijne beste kennisse, want hij Tichelaer is bij d'heer Ruaert geweest ende heeft daer een vremde praet trachten te houden; waerop wij alsoo van den stathouder afgegaen sijn; ende is bij hem aengenomen naer den voorsz. Tichelaer te soecken, ende ons sijn wedervaeren bekent te maecken, als wanneer d' heer van der Dussen voorn. mij seijde, van dese aenspraecke omtrent den gemelde heere de With oock kennisse gegeven te hebben aenden meergen. heere borgemeester.

Verclaere noch, dat ick deselve aenspraecke vanden heere Ruwaert vertelt hebbe op denselven dach off een dach daeraen, aen mijne nichte juffr. Maria de With.

Dit is alle hetgeene ick over dese saecke, ende den persoon vanden voorsz. Tichelaer in substantie soude connen verclaren, uytgesondert, dat ick de dingtaelen inde voorsz. saecke naersiente, bevonden hebb' dat die sijn gehouden inden jaere 1669 den 16 Julij, iegens Janneken Eewouts, en dat veele menschen tot sijne disreputatie hebb' hooren spreken.

Verclaeringhe van Maeijcken Corstiaensz., Geertruijt Hermansz. en Cornelia Nes, voor die van Dordrecht, 16 Aug. 1672, ten versoecke vande ruardinne, onder eede.

D' eerste:

dat op den 8^e Julij de clocke omtrent elf uyren, synde vrijdagh, de ruardinne bij haer inde keucken quam, ende iegens haer seijde, dat seker manspersoon haer man was comen spreken, en dat deselve een wonderlyck of vreemt discours wilde voeren, doch dat den Ruwaert, haer man, sulx niet willende hooren, denselven manspersoon vertrocken was, en soo als de ruardinne denselven manspersoon beschreef, dat sij deposante alsdoen indachtich wierd, dat sij des morgens, omtrent acht uijren ten selven dage hadde ingelaeten soodanigen persoon, als bij de Ruardinne was beschreven; en dat deselve vraechde, off den Heer Ruwaert bij de hant of t'huijs was, waer op hij, door haer geantwoort sijnde, iae, soo hadde deselve verder gevraecht off daer niemant bij en was, waerop sij deposante seijde, dat daer een manspersoon bij was, en is deselve alsdoen wechgegaen, seggende over een uyr weder te sullen comen, sonder hem naermaels te hebben gesien.

Ende verclaert sij getuyge, dat sij aen Hendrick, dienaer vanden Ruwaert, vraechde, wie bij sijn heer was, ende dat selven daerop antwoorde; het is een bode uijt den Haach, en dat sij den voorsz. dienaer met den boode heeft hooren spreeken van 't vercopen van fransche wynen, die verboden waren geweest.

Verclaerde de tweede comparante, dat seker manspersoon (die sij verstaen heeft Tichlaer genaemt te sijn) maer een quartier, off niet langer bij den Ruwaert is geweest op den 8 Julij voormiddachs omtrent elf uyren.

De tweede, ende derde, dat sij beijde hebben gesien, dat Hendrick Smits, dienaer van den Ruwaert, den voorsz, manspersoon heeft uijtgelaten, ende dat alsdoen deselve aende ruardinne verhaelde 't geene sij seyde aende deur vanden

caemer, alwaer den Ruaert te bedde lach, d' voorsz. manspersoon hadde gesproken, sonder dat den dienaer den Ruwaert, of syn huysvrouw zedert 't vertreck vanden voorsz. persoon konde hebben gesproken.

Verclaeringe van Anna Reyms, Geertruyt Hermansz 17
July 1672, ter instantie, en voor die van Dort, als
voren.

Hoedat sy op vrydach, den 8. deser maent des voormiddach omtrent elf uyren sy byde ruardinne syn geweest in 't voorsaeltie, en dat sy aldaer gehoort ende gesien hebben, dat sy ruwardinne aenden dienaer vanden Ruwaert vraechde in substantie dese woorden: Hendrick, wat heeft hy (denoterende daarmede den persoon, die by den Ruwaert secrete audientie hadde versocht en gehadt, ende een corte stont te voren uyt den huyse gegaen was) tegen uw heer geseyt; waerop denselven dienaer in 't eerste difficulteerde yets t' openbaren; doch andermael by haer aengemaent synde, omte seggen, 't geene hy geluystert of gehoort hadde, met expresse by voeginge, dat sij wilde hebben, dat hij het seggen soude, en dat hij het oock vrij seggen mochte, soo antwoorde den voorn. Henrick daerop, dat den voorsz. persoon eenige woorden hadde gesproken, die hij niet wel hadde connen verstaen, doch dat hij gehoort hadde, dat hij seyde tegen den Ruaert, dat hij yets hadde t'gene hij den Ruwaert wel wilde openbaren, mits het selve secreterende; en dat den Ruwaert hem daerop tot antwoord hadde gegeven, dat indien het yet goets was, 't gene hij seggen wilde, hij 't selve wel mochte openbaeren, ende dat hij Ruwaert hem geerne daerinne wilde behulpelyck syn, doch indien het vuylicheit, of een quaede saecke was, dat hij die vryelyck mochte swygen, of dat hy Ruwaert andersints selfs sijn aenbrengen soude bekend maecken en openbaeren; waerop den voorn. persoon repliceerde met dese of diergelycke woorden, soo sal ick dan swijgen, ick wensch mijn heer goeden dach.

Cornelia Mes.

Verklaert het selve, en amplierende haere depositie verclaerde, dat de ruwardinne, naer dat den persoon met den Ruwaert in gespreck was geweest, aen haer deposante vraechde, of sij niet wiste, wat voor een persoon het was, waerop sij getuyge tot antwoord gaf: het is de persoon, die eens op Geervliet voor de vierschaer was, en aldaer de moeyte hadde met de meyt, die men seyde dat hij vercracht hadde; 't welck sij getuyge fundeerde, omdat sij hem uyt des Ruaerts huys siende uytgaen, erkent hadde voorden selven persoon, die sij te Geervliet inde vierschaer hadde gesien.

Eyntlijk verclaerde sij alle te saemen, dat de ruwardinne aenstonts nae 't vertreck vanden voorn. persoon tegen hen getuygen, of ymant vanden selve seyde, dese of diergelijcke woorden in substantie: Ick vinde goet mijn heer Muys te laeten halen, om het gepasseerde aen hem bekend te maecken, want men weet somtijts niet, wat soo een persoon wel soude seggen, dat mijn man tegens hem hadde geseyt.

Recollement, deselve 27 Julij 1672, voor de magistraet van Dort.

Verclaeren bij solemnelen eede haere verclaeringe waerachtich te sijn.

Geertruyt Hermans, en Cornelia Mes amplieren hunne attestatie; verclaerenden den persoon van Geervliet geen quartier uys in 't huys vanden Ruwaert heeft geweest.

Verclaringe van Nicolaes de With, en Cornelis van Someren. 1 Aug. 1672; raect de saeck van Tichelaer ende Jannetien Eewouts.

15 Interr. en resp. van Arent Muys van Holy, en capitein Hoogewerf; 17 Aug. 1672. Praeses: Goes, Lier, Baen en Gooll.

Seggen beyde, dat den Ruwaert beyde de woorden van Roffiaen, ende onverlaet ende wel meer scherpe woorden,

gebruyckt heeft, doen hij weygerde d'acte te teykenen. Muys seyt dat den Ruaert hem niet versocht heeft, aen ymant anders als aenden burgemeester bekend te maecken de propoosten, die Tichelaer tegens hem hadde gevoert, en dat hij hem niet expresselijck gelast heeft om 't selve aenstonts aenden borge-meester te gaen bekend maecken; maer dat hij bij den borge-meester comende, hun van die aenspraecke kennisse soude willen geven. En voor soo veel hij den stathouder daer van gesproken heeft, dat hij het selve uyt sijn eygen motyf gedaen heeft, omdat hij beducht was, dat Tichelaer hem ergens bij de gemeente, die nu soo onrustich was, mochte verpraeten, en dat daer verdere moeyelijckheit uyt mochte komen te procederen.

Confrontatie.

16. 17^{den} Aug. 1672. Praesent; praeses, Goes, Lier, Baen en Gool.

Den Ruaert seyt, die woorden niet gebruyckt te hebben, en dat hij alleen heeft geseyt: ick hebb' liever dat gij mij den hals breeckt of doorsteeckt, alsdat de canaille mij met steenen denselve breecke.

1 Dat den capiteyn Hogenwerff geweygert hebbende den Ruaert te doorsteken, soals hij hadde begeert, hij heeft gerepliceert: roept dan eenige roffiaenen, off onverlaten vanden straet, en laet het die doene.

Den secretaris Muys, en capiteyn Hoogewerf hier tegens gehoord, verclaeren: dat den Ruaert de woorden in 't 1. art. vermelt, gebruyckt heeft. Den Ruaert daerentegen ontkent, d' voorsz. woorden in specie gebruyckt te hebben.

Den Ruaert seyt, dat hij aenden secretaris Muys versocht heeft, dat hij het niet alleen aenden burgemeestersou bekend maecken, maer oock aenden schoute.

2 Dat hij die spreekt, aenden secretaris Muys niet anders heeft versocht, de propoosten van Tichelaer aen ymant anders bekend te maecken als aenden burgemeester, ende geensints aenden schoute.

Muys van Oly seyt ter contrarie, dat hij Ruaert versocht heeft, dat hij het alleen aenden burgemeester soude bekend maecken, sonder hem het selve, oock specialijk belast te hebben, en dat het geene hij aenden substituyt geseyt heeft, uyt zijn eygen motif heeft gedaen.

Seyt, dat hij niet eygentlijk en weet, oft' eerst van hem is afgecomen, of van zijn vrouw, maer dat hij haer bekend gemaect hebbende de propoosten, die Tichelaer tegens hem hadde gehouden, sij gesaementlijk hebben goetgevonden, om naeden secretaris Muys te senden, en door hem te doen bekend maecken aenden schoute en burgemeester.

3 Dat de voorslach van om den secretaris Muys te senden, origineljk niet is afgecomen van hem die spreekt, maer van zijn huysvrouw.

Requeste vanden rekenm^r. de With ten eynde Tichelaer op de voorpoorte soude mogen werden gelogeert, opdat hij sich niet en absenteren, en men als dan segge, dat des Ruaerts vrienden hem met gelt hadden omgecocht.

10. Brief vanden Ruaert aen zijn vrouw, 6^{den} Aug. 1672, inde castelenije.

Alderliefste. Alhoewel ick niet can twijfelen, of de heeren vanden hove sijn volcomentlijk van mijn onschuld gepersua-deert, soo werde ick evenwel noch hier in detentie opgehouden, sulx met patientie sal moeten afwachten, tot dat d'opgem. heeren mijne saecke sullen gelieven te termineren; versoeckende, dat UEd. gerust gelieve te sijn, en nae vast vertrouwen een goede uytslach verwachten. Gelieft met den maeckelaer Helmont te overleggen, off niet dienstich sal sijn de wintergerst te verkoopen; indien de prijs redelijk is, soo

oordele ick 't selve voor ons beter geraeden , als deselve te doen 1) maer sal 't selve geerne laeten aen UEd. dispositie op 't advys van den maeckelaer voorsz. Ick sal verlangen te verstaen tijdinge van UEd. , en onser kinderen dispositie , en hoedanich het staet met onse bouwerije tot Geervliet, ende inden Corendijck, zeder UEd. missive van den 27 Julij laetstleden hebbe geen tijdinge van UEd. ontvangen. Ick blijve, Tederliefte.

UEd. ootmoedige dienaar en gantsch geaff. man
In castelenye. C. de Witt.

Requeste vanden vrouw en vrienden aen 't Hof.

Suppediteren den Hove eenige consideratien , en circumstantien om te willen pondereren tot begrijp en overtuysinghe vande innocentie vanden gedetineerden; indien verstande nochtans , dat nademael de supplianten door onkunde in 't verhael van eenige feiten ofte positiven souden connen missen , etselve haer aengaende alle het geposeerde inde voorsz. schrifture vervat refereren tot 't geene de gedetineerde dienaengaende beeter mochte bekend wesen , haer bij desen wel expresselijck corrigerende voor soo veel bij onkunde , als voren inde voorsz. consideratien ofte oock in het vertooch van feiten en rechten over de voorsz. saecke, den Hove mede overgelevert , yets mochte wesen geinflueert , 't geene met de waarheit en onderrichtinge , door den gedetineerden selfs aenden Hove gedaen , niet in allen deelen mochte over een comen , enz. Jacob de Witt.

Naeder versoeck vanden selve.

1. Om den dienaar 't ondervraegen , doe hij , soo wanneer hij in praesentie van 3 vrouwen verhaelt heeft de woorden , tusschen Tichelaer en den Ruwaert, noch sijn heer noch ymant anders hadde gesproken , reden dat hij d' voorsz. woorden hadde gehoert, en daerop Tichelaer uytgeleyt.

1) In het H. S. is deze plaats oningevuld gelaten.

2. Dat die conversatie geen quartier uyr langh heeft geduyrt, en dat al het voorstel is gedaen door Tichelaer, en door den Ruwaert alleenlijk geantwoort is sonder van sijne sijde yet voor te stellen.

5. Hendrick Smits, dienaer van Ruaert, onder eede gehooft, 26 Julij 1672; Nijrop en Gool.

Dat omtrent 3 weecken geleden, als hij uyt geweest was, nae sijn best onthout, omtrent elf uyren 'thuys gecomen sijnde, heeft gehooft uyt de ruardinne, dat bij den Ruaert was seker persoon, sijnde cloeck ende jongh, en dat de ruardinne tegens hem deposant seijde: gaet aende deur staen, en hoort wat tael die persoon jegens u heer voert, sijnde de voorsz. persoon volgens het seggen vande Ruardinne weynich tijts aldaer geweest.

Dat hij deposant, hem hebbende begeven voor de deur van sijn heers caemer heeft gehooft, dat die persoon, welcke bij sijn heer was, seyde dat hij yetwes hadde om aen sijn heer 't openbaeren, waerop sijn heer heeft geantwoort; soo gij yets hebt 't openbaeren 't geen tot welvaeren van 't Vaederlant soude connen strecken, ick sal u helpen, soo veel het mogelijck is, doch soo het niet goed en is, soo en wil ick 't selve niet weeten.

Dat de voorsz. persoon daerop antwoorde: mijn heer, ick weet niet wat gij daer mede wilt seggen, met goet of quaet, en dat d' voorsz. persoon daerop hebbende gesecht, vermits mijn heer het niet en wil weeten, soo en sal ick het niet seggen, waernaes d' voorsz. persoon opgestaen sijnde, naedat hij, nae sijns deposants gissinge omtrent een quartier uyrs aldaer was geweest, is henen gegaen.

Dat hij hem heeft uytgelaten, sonder hem nae date te hebben gesien, als op gistren en huyden inde castel.

14 arr. en resp. Hendrick Smits, 10 Aug. 1672; praeses Nyrop, Goes, Lier, Baen en Gool.

Art. 6. Niet gehooft te hebben, dat die persoon van

eenige swaricheit sprack , maer dat hij seyde , dat hij yets bij hem hadde 'tgeen hij aen sijn heer wilde openbaeren , indien sijn heer hem daerin wilde behulpsaem wesen ; en dat sijn heer daerop antwoorde : indien het yet goets was , ten dienst van 't Vaderlant , dat hij hem daerin sou helpen , soo langh als het mogelijk was ; ende indien het niet goets was , dat hij het dan niet begeerde te weten , en dat hij het ter contrarie bekend soude maecken ; en dat hij daerop seyde : ick weet niet wat mijn heer daarmede seggen wil bij goet off quaet , en dat sijn heer hem daerop weder seyde : gij bent soodaenigen persoon , dat gij wel weet wat goet of quaet is , en is het goet , soo secht het , dan sal ick u helpen , en is het quaet , soo begeer ick het niet te weeten , en swijght het , want ick soude het bekend maecken . Waerop die persoon is opgestaen , en geseyt heeft : als het mijn heer dan niet en wil weeten , soo gac ick heen , en wensch u goeden dach ; en dat hij getuyge hem daerop uytgelaeten heeft .

7. Niet gehooft te hebben van eenige remedien tegen eenige swaericheden .

8. Wat meer als een half quartier uyrs te hebben staen luysteren .

10. dat den soon van den Ruaert mede inde caemer sijnde gecomen , hij een weinich terugge is gegaen , en dat de soon alsdoen in sijn plaetse is gaen staen , maer dat hij aenstonts weder henengingh , wanneer hij getuyge hem weder aenden deur vervoechde , en dat de soon is gecomen wanneer hij die persoon maer een woort vijff a ses hadde hooren spreken .

11. dat de deur bij die persoon niet en is opgedaen , maer dat , als hij die spreekt daerquam , wel een hant breedt op stont , en dat hij se noch verder open gedaen heeft , sonder dat het die persoon gewaer wierdt , alsoo hij met sijn rugge daer nae toe sat .

13. Seyt dat hij de stemme vanden Ruaert best heeft cunnen verstaen , alsoo die heel resoluyt sprack en den anderen sacht sprack , en met sijn hooft nae hem toe helde .

14. dat die persoon omtrent een roede langh sat vanden deur, daer hij aen luysterde.

18. Soo als die persoon d'eene deur uytgingh, dat der Ruardinne d'andre deur, bij haer man, inquam.

20. dat de ruardinne geduyrende den tijdt, dat hij aenden deur gestaen heeft, niet bij hem is geweest; en d'andre deur, daer sij in quam, sooverre van daen ende oock toe was, dat hij niet en sou cunnen hooren, als hij daeral gestaen hadde.

21. dat de ruardinne, oock naedat sij van haer man was gecomen, iegens hem niet geseyt heeft, wat hij van hem gehooft, of verstaen hadde, maer dat hij iegens sijn vrouw, end' voorsz. vrouws personen verhaelt heeft, wat hij gehooft hadde.

Confrontatie, Ruaert en Tichelaer. 27 Julij 1672.

1. Tichelaer seyt hem die spreekt aen, dat hij op voorleden vrijdach 14 daegen, sijnde geweest den 8 julij 1672, binnengelaeten en voor het bedde, daer hij die spreekt op lach, geseten sijnde, hem heeft goeden dach gewenscht, en siende dat sijn arm bewonden was, hem nae sijn gesontheit heeft gevraecht; en voorts daerop versocht, dat alsoo hem wel bekent was, dat hij Tichelaer op de laetste vierschaer was gecondemneert ter saecke van iniurien tegens den schoute van Piershil, en dat daer over sijn naem te boeck stont, deselve sijn naem uyt het voorsz. boeck soude mogen werden geroijeert, dewijle hij die spreekt daarbij geen voordeel conde hebben.

Tichelaer affirmat; den Ruaert negat; uytgenomen, dat hij van eenige circumstantien niet en kan seggen.

2. Dat hij die spreekt, daerop iegens hem Tichelaer heeft geseyt: ick wil u wel dese en veel meer dienst doen, die bij dese niet te passe sal comen, maer gij moest mij eerst een dienst doen en getrouw wesen.

Tichelaer affirmat; den Ruaert negat.

3. Dat hij Tichelaer daerop vraegende, wat dienst het soude wesen, hij die spreekt daerop geseyt heeft: Sy hebben mij onlanx met geweld doen teeckenen het werck vanden prins. Het moet nu buygen of bersten, daer sijn noch veel meer als dertich heeren, die met mij eens sijn. Daerop vraegende aen hem Tichelaer, of hij raet wiste, om den prins om hals te brengen, en dat hij Tichelaer daerop antwoorde, dat hij het wel conde doen.

Tichelaer affirmat; den Ruaert negat.

4. Dat hij die spreekt seyde, dat hij beducht was, dat de groote autoriteyt aenden heere prince van Orangien iegevoordich overgegeven, d'ingesetenen meer soude drucken.

Tichelaer affirmat; den Ruaert negat, ende dat Tichelaer die woorden selver heeft gebruyckt.

5. Dat hij oordeelde, dat Hoochgemelde prince met eenich machtich potentat soude trachten alliantie te maecken, en dat daerdoor de ingesetenen deser landen, in een eeuwige of langhduyrige slavernije souden geraecken.

Tichelaer affirmat; den Ruaert negat.

6. Dat hij die spreekt niet en twijfelde, soo wanneer sijn Hoocheit van kant waer, of het lant was als dan bewaert.

Tichelaer affirmat; den Ruaert negat, en seyt dat het infame leugens sijn.

7. Dat hij die spreekt, hem Tichelaer, oock heeft gevraecht, off hij het wel met vergiff conde doen, daer bij voegende, dat het best soude wesen, ende geschieden met de meeste stilte, dat hij Tichelaer tot dien eynde wat familiari-teyt moeste soeken te maecken met den dienaar van sijn Hoocheit, die hem aenden taefel diende.

Tichelaer affirmat; den Ruaert negat.

8. Dat hij wijders iegens hem Tichelaer heeft geseyt, soo wanneer als de prins een glas eyscht, moet gij sien u vergiff daerin te krijgen en wel letten, dat gij het niet in een verkeert glas doet.

Tichelaer affirmat; den Ruaert negat.

9. Dat hij die spreekt oock daerbij heeft gevoecht, als dat niet sou willen lucken, dat hij Tichelaer dan met een gelaeden roer soude gaen leggen in een weyde, comende aenden wech, daerover zijn Hoocht. soude moeten voorbij passeren, en hem soo van 't paert afschieten, ende dat hij op sulcke plaetse moeste leggen, daer hem de ruyters niet lichtelijck soude cunnen achterhaelen.

Tichelaer affirmat; den Ruaert negat.

10. Dat hij Tichelaer oock conde gaen in 't quartier van zijn Hoocheit, onder het volck aldaer sijnde, om hem aldaer doot te steecken ofte te doorschieten, soo hij best soude connen, seggende hij die spreekt verders: als gij hetselve gedaen sult hebben, kunt gij uw geweer wech werpen, en u onder 't volck verbergen.

Hic affirmat; Ille negat.

11. dat hij aen hem Tichelaer heeft beloofd, als hij 't selve soude gedaen hebben, alsdan te geven de somme van dertich duysent gls, het bailliuschap van Beijerland, ende noch meer, en dat hij daerenboven sijne vrienden sou avanceren.

Hic affirmat; Ille negat.

12. dat hij Tichelaer daerop aengenomen heeft, hetselve te doen.

Tichelaer affirmat; wel met woorden, maar niet met gemoet. Ille negat; ende seyt dat hij het aen Tichelaer niet heeft voorgehouden en sulx, dat hij het oock niet heeft connen aennemen.

13. Ook daerop versocht een briefje van zijn hant.

Hic affirmat; Ille negat.

14. dat hij Tichelaer, sulx heeft geweygert, en ter contrarie beloofd onder solemnelen eede, met opstekinghe van sijne vingeren, het voren beloofde te sullen presteren, soo haest het feyt gedaen.

Hic affirmat; Ille negat.

15. dat hij Tichelaer oock daerop onder eede heeft gesworen, dat hij 't voorsz. feit soude voltrekken soo 't hem mogelijk waer.

Hic affirmat; Ille negat.

16. Dat hij die spreekt hem daerop vertrouwende aen hem Tichelaer ses ducations tot reysgelt heeft gegeven, seggende: hadde ick meer bij mij, ick soude u meer geven.

Hic affirmat; Ille negat, en dat hij niet eenen stuyver aen gelt in zijn bedde heeft gehadt, ende sulx geen ses ducations heeft connen geven.

17. Dat hij die spreekt, oock tegens hem Tichelaer heeft geseyt: gij moet het secreet houden, soo gij het openbaert, soo sal ick u laeten doorschieten.

Hic affirmat; Ille negat.

18. dat hij oock hem Tichelaer tot twee a dry maelen heeft vermaent, dat hij wat haest met het werck mochte voortgaen, alsooder verscheijde andre heeren waren, die mede lichtelijck ymant soudén uytmaecken om hetselve te doen, en dat hij dan van sijne voorsz. beloovde proemie, ende beloonenge soude wesen gefrustreert.

Hic affirmat; Ille negat.

19. Dat soo wanneer hij die spreekt met hem Tichelaer over de voorsz. saecke was sprekende, ende hoorende ymant gaen omtrent zijn caemer, iegens hem Tichelaer seyde: swijcht stille, daer comt mijn vrouw. Ick wil niet hebben, dat sijder yet van weet.

Hic affirmat; Ille negat.

20. Dat hij, die spreekt, hem Tichelaer heeft versocht bij de deur te gaen, om te sien of sij daer oock stont, en dat hij Tichelaer haer aldaer niet vindende wederom is gaen sitten, ende sijluyden alsdoen in haere voorgaende discourssen zijn voortgegaen.

6. Art. Tichelaer 26 Junij 1672; praeses Nijrop, Goes, Lier, Baen en Gool.

1. Seyt versocht te hebben den Ruaert alleen te spreken.

2. Seyt niet gesecht te hebben, incomende inde caemer hem (van ha)rtén leedt te sijn de confusie van ons lief Vaderlant, maer dat hij hem eerst incomende goeden dach heef (t toege

wen)scht , en siende , dat sijn arm bewonden was , hem nae sijne gesontheit heeft gevraecht , en voorts versocht , dat sijn naem uyt het criminele boeck mochte werden geroijeert.

4. Dat niet hij , maer den Ruaert propoosten heeft gebruijckt , raeckende d'auctoriteit vande prince van Orangien.

5. En niet hij , maer den Ruaert tot meermalen vande alliantie vanden prins met eenich machtich potentat heeft gesproken.

8. Dat den Ruaert geseyt heeft , niet te twijfelen , soo wanneer den prins van kant waer , of 't lant was alsdan bewaert.

19. Seyt wel gesien te hebben , dat den Ruaert , sijn hant nae hem haelende , hem de ses ducats gaf , daer bij voegende , hadde ick meer bij mij , ick soude u meer geven ; ende niet gesien te hebben , waer hij het gelt van daen gehaelt heeft , en dat hij wel een groot half uyr bij hem is geweest.

Art. Tichelaer 13 Aug. 1672 ; praesent als boven.

2. Dat hij meynt , dat hij drie nachten in 't leger is geweest , en dat hijder eenen nacht is geweest , eer hij 't den hofmeester heeft bekend gemaect , omdat hij sijn Hooch^t. wachte , die hij 'tselver geerne hadde bekend gemaect.

5. Geseyt te hebben , dat hij wel vergiff hadde , dat men in een glas kon werpen , 'tgeen daedlijk soude smelten , en men niet sien en soude , en dat hij het maer seyde , om den Ruaert in te voegen.

8. Interrogat: Arij Muijs van Holij. 2 Aug. 1672 ; praeses Nijrop ; Lier en Baen.

1. Dat sijn Hoocheit op den 29 Junij , tot Dordrecht wende , hij getuyge , met d'acte ten huysse ende voor 't bedde vanden Ruaert inde praesentie van Gijsbert Jansz. Hoochwerf is ge eest.

2. Dat als d'voorsz. acte bij den Ruaert gelesen was , bij hem gevraecht wiert , wie d'zelve gestelt hadde ; ende bij Muijs geantwoort sijnde , dat hij die hadde gestelt , bij hem is gerepliceert , ofmen die niet anders hadde cunnen stellen ,

in plaats van positive, met het woord : van sal of sullen, ende dat bij Muijs daerop is geseyt, dat d'selve positive moest wesen, ende de stellinghe d'andre heeren wel hadt aengestaen en gepresen was.

3. Dat den Ruaert daerop wegeryde d'voorsz. acte te tekenen, seggende : liever te willen sterven, met bijvoeginge iegens Hoochwerf : breeckt mij den hals met uw geweer of rapier ; ende daerop hij Hoochwerf geantwoort wesende : dat hij daerom aldaer niet gecomen was, bij den Ruwaert gerepliceert wiert : roept dan eenige Roffianen vande straet en laet het die doen, want ick sal en can niet tekenen, mitsgaders meer andre diergelijcke woorden ende protestation, met bijvoeginge : gijlieden meucht het den prins van Orangien en ijder een wel seggen.

4. Dat ondertusschen het volck indringende, Hoochwerff op den raet van Muijs naer voren is gegaen om sulx te beletten.

5. Dat Muijs den Ruaert soo verre heeft gebracht, dat hij d'acte getekent heeft.

6. Dat hij Muijs, Hoochwerf en de ruardinne verscheijde maelen versocht en aengeraeden hebben, tot het tekenen vande voorsz. acte, en sijn huijsvrouw in soodanige maniere, dat hij haer diverse maelen geseyt wiert : liefste, soo gij niet begeert te teekenen, so gae ick met mijne kinderen achteruyt, ende segh u adieu ; daerinne bij hem Muijs, Hoogewerf en haer gecontinueert is, totdat den Ruwaert d'voorsz. acte oock heeft geteekent.

Dat oock d'voorsz. acte noch onder hem is en geexhibeert can werden.

Dat oock den Ruwaert achter de teeckeninge van sijn naem gestelt hadde, twee letters V en C, en bij Muijs in 't overnemen vande acte 't selve gesien werdende, is geseijt : wat doen hier deze letters bij ? dit moet er af sijn, en bidd' u, mijn heer ! schrap de letters deur ; dat alsdoen bij den Ruwaert geantwoort wierde : Ick wilt niet doen, ick vermach niet te

teykenen, en alsulcke protestation meer; dat daerop de ruardinne de penn' met d'acte heeft genomen, en d'voorsz. twee letters doorgeslaegen en onsenbaer gemaect heeft; dat hij oock copie van voorsz. acte aenden Ruaert, op sijn versoeck, heeft gegeven.

9. Interr. Gijsbert Hoochwerf; 2 Aug. 1672; praesenten ut supra.

Verclaert als voren: dat hij Hoochwerf, den incktkoker heeft gebracht en dat Muijs de penn' daer instekende, die anden Ruwaert in handen wilde geven om te teykenen (*het woordje hier vermeld is op de plooi van het papier en door den tijd uitgewischt*) niet te weten, alsoo hij buyten was gegaen.

Dat de ruardinne haer man seer instant (*hier is een gaatje in het papier; het ontbrekende woord zou moeten zijn: elijk versocht*), dat hij d' acte mede wilde teykenen, en dat sij siende, dat sij hem daertoe niet en conde brengen, aen eleke hant een kint nam, hem adieu seggende, ende dat sij dan van achteren met haere kinderen sou uytgaen, maer dat den secretaris Muijs haer bij de hant vattende weer ophiel, en soo ten laesten tot teijkenen is bewogen.

17. Lunae 15 Aug.

Nijrop, soude meynen datter indicien genoegh sijn, om den Ruaert te brengen ter scherper examen.

Goes, ut supra.

Lier, soude noch eerst ontbieden Arent Muijs en Hoogwerf, capitein vande burgerije aenden ... poort, en door deselve den Ruaert aensegge *sijne onweerheden* ¹⁾ de punten, daerinne hij met de getuygen discrepeert ende perseverer... en tot scherper examen comen.

1) Deze twee woorden sijn in het H. S. doorgehaalt.

Baen, dat Tichelaer niet en can geconsidereert werden, als een getuyge, maer als een delateur, en dat hem daerom geen gelooff can gegeven werden. *Inimicitia infamis condemnatur iniuriarum*; om een groot delict aengesproken; *judex idem*, et *testis nulla verisimilitudo*, dat hij niet kan verstaen, datter eenige reden dienen, dat men hem Ruaert ter scherper examen sou brengen; In allen gevalle, dat men dan Tichelaer eerst soude moeten tortureren, eer men den Ruaert daertoe sou connen brengen.

Gool, dat den Ruaert behoort te werden gebracht tot scherper examen.

Praeses soude niet connen verstaen tot scherper examen, vanden Ruaert. In allen gevalle soude meynen, dat men sich op dese saecke tot op mergen naeder behoorde te bedencken.

Twelck bij nader omvraege anders is verstaen.

Ergo de torture met eene stem overgehaelt.

BEROERTEN TE GENT ONDER KEIZER KAREL V.

1536—1540.

Medegedeeld door Jhr. PH. BLOMMAERT.

Het tafereel der machtige en vrije Nederlandsche gemeenten, gedurende de middeleeuwen, ware een der belangrijkste hoofdstukken onzer algemeene geschiedenis. Op den handel en nijverheid gesteund, ziet men aldaer bij persoonlijke en burgerlijke vrijheid de beschaving en verlichting zich meer en meer uitbreiden. Ten tijde dat gansch Europa onder het ijzren juk der leenroerigheid zuchtte, prijkte ons vaderland met de vrijheidsglorie omringd; het volk beefde hier voor geene feodalheeren, en meermaels werden wrevelige graven en hertogen tot het eerbiedigen en handhaven der landsrechten gedwongen.

De macht der steden nochtans had naderhand veel te lijden onder het geweldig bestuur der hertogen van Burgondië, wien het gelukte bijna al deze Nederlanden onder hunnen scepter te brengen; door geen federatief-verbond vereenigd, werden zij opvolgenlijk ten onder gebracht; met het verlies van vrijheid ging eigene beschaving en geestontwikkeling ook te niet en alles verkwinde in eenen gevaerlijken schijnslaap. De vrije instellingen der stad Leuven werden reeds in 1382 door hertog Wenceslas uitgeroeid, en ten zelfden tijde gaen

handel en nijverheid aldaer ten onder. Brugge's regeringsvorm werd op dezelfde wijze veranderd in 1489 door Philips den Goeden, even als Antwerpen's en Dordrecht's privilegien in latere jaren; Luik zelfs werd niet verschoond, en deze vrijheid krenkende oorlogen hadden de inwendige verwoesting onzes lands tot gevolg, zonder dat het huis van Burgondië tot zijn geliefd plan kon geraken, het stichten eener onzaggelijke en krachtige monarchie.

De stad Gent echter had tot in 't begin der XVIe. eeuw vele harer vrijheden behouden; maer nu onder Karel V. ontstonden aldaer onlusten nopens het inzamelen van ontoege-stande zettingen en belastingen. De geweldige keizer kwam zelf naer deze landen, en aen het hoofd van een machtig leger verscheen hij te Gent, waer hij deze omstandigheden te baet nam om de stadswetten te wijzigen. Hij vernietigde voor altoos de krachtige, democratische instellingen van Jacob van Artevelde, waerdoor Vlaenderen's voorspoed zoo hoog was gestegen, en deszelfs macht en aanzien door de geduchtste naburen eeuwen lang werden geëerbiedigd. Alle volksrechten trad hij met de voeten en veranderde willekeurig de zoo lang ongeschonden grondwetten des lands.

Het is over deze beroerten te Gent, dat het nevensgaende stuk handelt, door eenen gelijktijdigen schrijver vervaerdigd; het behelst onuitgegeven niet onbelangrijke oorkonden, en is getrokken uit eene kronijk van Vlaenderen in HS. der XVIe. eeuw van Gilles de Voocht (*Aegidius Tutor*), berustende ter stadsbibliotheek te Gent, geteekend No. 99, met opschrift: *Varia; Nederlandsche historie.*

Den troubele ofte oproere beghint.

Pays ende vrede heeft Vlaendren langhe ghehad, maer nu sal ick gaen beschryven het beghinsel van dese jegenwoordighe oorloghe ende jammer, dat in 't land ghebuert es van Creesen.

Anno 1536 heeft vrou Marie, des keyzers Karolus sustere,

gheheest up het lant van Vlaendren de somme van IIIJ^c duusent Karolus guldenen, omme de soldaten te betalen, die voor Terwanen laghen, hetwelcke huer by ghemeene collacie van die van Ghend was ontseyt, waeromme dat die van Ghend sonden den grave Rues, als ruwaert van Vlaendren, naer Spaengen by den keyser, om te claghen van de groote overlast, die syn suster den lande van Vlaendren was heeschende.

In 't selve jaer so es ghestorven Erasmus van Rotterdamme. In 't selve jaer heeft Henricus, conynck van Inghelant syn huusvrauwe openbaerlic doen onthoofden.

Anno 1537 werden de muuncken van S^{te}. Baefs cloostere canuuncken, want mr. Jan De Mey hadde datte vercreghen te Roome van den paus; maer den letsten abt, gheheeten heer Lucas (die begraven licht in S^{te}. Jans-keercke in de Backers-cappelle), die en conste synen scapelaris niet achterghelaten, ende up S^{te}. Pieters-avond waren se al vercleet ghelyck canuuncken.

Anno 1538 dede den conynck van Inghelandt cloosters ende keercken breken, nemende al huerlieder goet.

Den troubele gaet voort.

Ende alsoo den grave van Rues was naer Spaengen ghereyst, ende den keysere verstaen hebbende den overlast, die syn sustere was doende van de IIIJ^c duusent guldens het lant van Vlaendren, heeft den keysere vrou Marie ten hove in Spaengen onboden, maer en dorste niet gaen.

Ende niet jeghenstaende dat alle giften waren ontseyt, jeghens de collacie ende der Ghemeente danck, so syn ghelicht de IIIJ^c duusent guldens, die in 't jaer XXXVJ^{ich}. ontseyt waren, ende men dede se gheven met fortse ende execucie, waeromme het Ghemeente begonste wederspannich te syne ende uproerich te syne, want het lant was seer vertasseert.

So was verboden by ghemeene collacie, dat men gheen pachten meer verpachten en soude, ende dat men gheenen Clauwaert meer brauwen en soude om de assysen te minderen.

Prevelegien al berooft.

Ende men ghynek in de prevelegien, ende men bevant dat den standaert wech was, die seer schoone ende veel goets weert was om de costelicke ende dierbaer ghesteente ende fyn gaut, dat daeranne was, ende den meesten deel ende de principaelste prevelegien waren al wech, waeromme dat groote beroerte te Ghent uprees ende verboden, dat men de werck-clocke niet meer luden en soude, ten ware dat mer recht af dede.

Ende men ghynek alle daghe in de prevelegien daer dat collacie upghehouden was, dat men alle de laden besien soude, ende men las alle daghe, maer het beste was wech, waeromme groote uproere van daghe te daghe upstont.

Anno 1539. Soo alle steden ende durpen van der conste van Rethorycke te Ghend waren ontboden, so is te Ghendt vele fraye ghenoechte bedreven van schoone vertooghen ende schoonst incommen, dwelck ic achterlate om der cortheyte wille, nochtans my wel bekend, ende de scilders van Andworpen hebben den upperprys ghehad. Dit Rethoryck-spel was gheordineert jehens den danck van de Ghemeente ende collacie, want daer rees veel questien uute, mids dat sy de stede seer t'achtere stelden.

Blyschap in de stad, ende droefheyt es nakende.

Ende alsoo saen als dit Rethoryck-spel was ghehouden, so begheerde vrou Marie, des keyzers sustere, by collacie, dat men ordineren soude dry notabele mannen, om met huer te trecken by hueren broeder, den keyser, die alsdoen in Spaengen was, om te vertooghen dat sy het lant wel hadde gheregierd, maer het wiert huer ontseyt.

Ende daer was groote vergaderinghe in St^e. Michiels-keercke, daer alle de Neerynghen vergaert waren, dat vernam myn heere den hoochbailliu, es dauwaert ghecommen hemlieden biddende, dat sy scheeden wilden, ende sy seyden dat sy niet scheeden en wilden, ten ware dat men vyinghe alle de wet-

hauders van het jaer XXXVJ^{tich}, ende schepenen van dien jare, die noch leven, ende ooc de hueverdekenen, daerup bad den hoochbailliu dat sy scheeden soudē, hy souder seer wyselic ende eerlick in voorsien.

Creesen steect syn ooren uppe.

Ende het Ghemeente dede daghelicx gaen in de prevelegien te ondersoucken, maer men bevant daer letter inne, waeromme grooten uproer binnen Ghend uprees, want het Ghemeente wilde met fortsen den standaert sien, ende duer bedwanck hebben de heeren van de wet ghetoocht alle de standaerden, die nauwelic vyf schellynghen weert en waren, maer den besten was wech, die men seyde veel goets ende scads weert te syne, ja een landschap.

Ende doen was gheordineert de nachtwake, als datter alle nachten soude waken X_e mannen.

Ende het Ghemeente wilde hebben ghevanghen alle die wet-hauders van het jaer XXXVJ met de hueverdekens, waeromme dat Lieven Pien ghevanghen was, met noch XX met hem, die den standaert ghenomen hadden.

Lieven Pien wort ghepynt.

Ende naer dat Creesen alsdoe ghenampt, ofte de Ghemeente veele uproer daghelicx maecten, so wiert Lieven Pien ter pynbanck brocht int 's Graven-casteel in de sale ter presencie van alle de dekens.

Maer wat men hem pynde hy en wilde niet kennen, segghende: »Ic ben 't ombeschuldicht; het was my wel gheseyt dat men my upteech, want Jacob van Melle seyde S^{te}. Niclaus in de keercke dat noch wat wonders hooren saude, ware de Hautemsche reyse duere.” Ende als men hoorde dat Lieven Pien niet kennen en wilde, ghynck men seer swaerlick pynen, soo dat men hem wel een palme recte, ende sy seyden tot hem: »Lieven, waeromme laet ghy u dus pynen, kent doch dat ghy de sluetels hebt ghegheven om in die prevelegien te

gane ende die uut te halen.” Doen seyde hy: »Ic bent om-
beschuldich; ick en hebbe noont in de prevelegien gheweest,
nochte niemant dat ic weet.”

Dit hoorende de dry leden van Ghendt, als Poorterye,
Neerynghe ende Ambacht, ghynghe te rade een langhe poose,
maer ter wylen consenteerden sy hem dat hy overhende sit-
ten saude, ende uppe sittende seyde: »Ic hebbe so grooten
cauwe, laet my in een camere om my te waermen.” Maer
men wilde't hem niet consenteren, want haddy IJ voeten
van de pynbanck gheweest, men hadde hem van dien daghe
niet moghen pynen, dat wist hy wel.

Ende als die dry leden langhe te rade gheweest hadden,
ontboden Pieter De Voocht, f^s. Andries, den stede-smet sone,
die ooc daeromme ghevanghen sad in 't Saucelet, ende men
dede ooc halen Pieter's vadere, den stê-smet Andries De Voocht,
om te ghetughen over Lieven Pien.

*Dit es die ghetughenesse van Pieter De Voocht, f^s. Andries,
den stê-smet sone, 1539.*

Ic Pieter De Voocht, f^s. Andries, sweere by mynder trau-
we ende manne-waerheden, dat schepenen tot myns vaders
huus hebben ghesonden in 't (jaer) XXXVJ^{tich}. ontrent Kerss-
avont, op eenen donderdach, ende myn vadere was uuter
stede, segghende dat hy voor schepenen commen saude; ic
vraechde of ick commen wilde, mids dat myn vadere uuter
stede was. Den bode seyde: »Ja ghy.” Als ic by schepe-
nen quam doen vraechden sy my of ic gheen en wiste
om de voorduere van het secreet open te doene, want daer
waren IJ sluetels verloren, dus en can men daer niet inne.
Dus seyden schepenen: »Weet ghy ons gheen raet?” —
»Ja ic, seyde Pieter De Voocht, laet my met eender coorde
ter ho duere inne, die boven het secreet staet, ic sal alsdan
het slot afslaan ende IJ sluetels daertoe maken.” Sy seyden:
»Wel doet datte, maer beyt tot tavent, tot dat de IJ^{ste}. clocke
gheluudt es, omdat men te min weten soude.” Ende binnen

dien quam myn vader t' huus , Andries De Voocht , f^s. Lauwereyns , ende hy ghyneck met my om het slot af te slane , ende ic seyde tot schepenen : » Gheeft my d'ander IIIJ sluetels om te bet in te gheraken .” Doen seyden sy : » Gaet tot Lieven Pien , dat hy u de IJ sluetels gheve , die hy heeft .” Maer hy en wildet niet doen , maer stac se in syn mauwe ende bracht so selve ten schepen-huuse waert , ende snavons was ic neder ghelaten met eender coorde , sittende up eenen stock , ende sy vraechden my of ic beneden was , ende lieten my vallen , so dat ic in een maent niet en conste ghegaen , ende als ic beneden was , sonden sy my eenen lanteerne , ende myn vader quam ooc beneden , ende Jan De Somere quam oock beneden , den stê temmerman . Ick smheet het slot af ende grendelde de duere wederomme toe , ende spiede die oock toe , ende men haelde my wederomme uppe , ende ic ghyneck tot mr. Philips vande Katheele , alsdoen voorschepen , die vraechde my of daer iemant toesejde , ic seyde : » Neent .” Doen seyde hy my : » Maect dat morghe avont wederome anghesleghe es , men sal u den wijn schyncken .” Ende 's anderdaechs als ic nederghelaten was , ic vant die duere ghelyck ick die ghelaten hadde , ende ic ghyneck tsnavons als ick het slot anghesleghe hadde , ende (gaf) den voorschepene alle sesse de sluetelen ende hij behilt se .

Ghetughenesse van mr. Andries De Voocht , den stê-smet .

Meester Andries De Voocht seyde dat Lieven Pien hem gaf selve metter hant syn IJ sluetels ende mr. Philips , den voorschepen , de syne . Als Lieven Pien dat hoorde seyde hy : » Ja , ghevare , wat sechdy .” Maer daarmede en weyst niet ghenoech , maer men haelde noch andere lieden ter presentie van Lieven Pien .

Ende doen ghyncen Lieven Pien seer gruwelick pynen tot dat hy seyde : » Ondoet my , ick sal 't segghen .” Maer het wilde qualynck syn ende uutcommen , maer emmers ter nauwer nood seyde hy : » Ick leyde die sluetels up het letryn , ick

en weet niet wie dat se anvaerde." Anders en conste men van hem niet gheweten van dien daghe, nochtans was hy seer ghepynicht, so dat men hem in eenen zetel droech naer de vanghenesse, dat was saterdach naer Alf-ouste, was hy eerst ghepynt ende ghevraecht naer den standaert, die seyde noont ghesien te hebben.

Collacie om Lieven Pien te hebben ontslegghen, maer ontseyt.

So versochten Schepenen met collacie an de Ghemeente Lieven Pien te hebben tot hueren wille ende noch XIJ andere notabele mannen, om meer recht over hemlieden te doene, maer was hemlieden ontseyt.

Want hâdt moghen commen naer het woort van synder dochtere, die eenen vryen scipman ghetraut hadde, die seyde also saen als huer vadere ghevanghen was, dat hy daer gheen IIIJ daghen sitten en soude, maer men saude noch in ghe-meene brootsacken bloet de handen wasschen, noch niet kerren ghenoech vinden om ter galghen-waert te voeren het ghemeente datter was; ende was ter dier causen seer qualic bemint.

Lieven Pien wert onthooft.

Up S^{te}. Jans-avondt uitgaende ouste was Lieven Pien onthooft up een schavaut voor het s Graven-casteel, ende als Lieven Pien onthooft was, so ghynek den hoochbailliu met beede de dekens tot veele neerynghe, biddende dat sy scheeden wilden, maer sy en wilden's niet doen, maer sy wilden noch meer justicie ghedaen hebben, ende de prevelegien ondersocht te hebben.

Ende men ghynek 's anderdaechs in de prevelegien, ende men bevant daer niet dan ydele laden, ende lettere bescheet daerinne, ende men bevant daer een lade, daer eenen brief in lach, daerinne dat stont: » Al dat wech es, God bewaret al."

In 'tselve jaer ghynek men alle caven upteecken en ende de menaigen, die men niet wel en kende, waarmede dat sy den cost wonnen ende wat sy deden.

De grietgrachten eerst ghesteken.

In 't selve jaer, den eersten Septembris heeft men eerst begonst te delvene die eerste grietgrachten rondtomme der stad van Ghendt, ende waren die eerste.

Up den selven tyt resen te Ghendt veel quade maren, als dat vrou Marie het vier in de huusen soude doen steken, ende veel soldaten by nachte in de stad brynghen, mids dat sy den standaert ghenomen hadde in 't jaer XXXVI^{tich}. door behulp van Lieven Pien, die daeromme alsnu onthooft es, die daerduere was vertweefelt, waerduere daghelicx groote beroerte quam, ende den oorspronck van alle troubelen.

Noch eens wasser collacie upghedaen, dat was dat Heyndrick van Destele soude doen maken den Beer, een groot ghescut also ghenaeamt, meerder dan den Roôn Duvele, die Heyndrick hadde doen breken.

Ende noch begheerden sy by ghemeene collacie justicie ghedaen te hebben over Jan van Waesberghe, oock schepenen in 't (jaer) XXXVI^{tich}., die 's nuchtens tytic waende te ontvliedene, hebbende syns wyf faelge anne, die bekend was an synen ganck, dewelcke liep in een huus, daer hy ghevanghen wiert, maer es corts daernaer ghestorven in de vanghenesse.

Ende naer dat desen Jan van Waesbeerghe was ghestorven, so wilde het Ghemeente dat men het doode lichaem oock het hooft afsmyten soude, maer schepenen die gaven consent dat men 't soude begraven, waeromme groote beroerte quam onder de Ghemeente, segghende: »Hy heeft de doots also wel verdient als Lieven Pien, mids dat hy heeft helpen consenteren den standaert te nemen, ende de IIIJ^c. duusent guldens te consenteren ende te lichten up het lant van Vlaendren, ende alle prevelegien te laten nemen.” So behoorden alle de Wethauders van in 't jaer XXXVI^{tich}. ghejusticyt te syne ende het hooft te verliesene, die der Ghemeente qualick vaert soecken.

*Hoe dat den grave van Rues compt met brieven uut Spaengen
tot Ghendt.*

Roere ende turbacie was binnen Ghendt, want den grave van Rues es ghereyst naer Spaengen by den keyser, te wylen dat men te Ghent het Retoryc-spel hilt, es den XXX^{sten}. van Octobre binnen Ghend ghecommen, die seer willecommen was, want men seyde dat den grave van Rues synen baert uuttrack van quaetheden ende gramschap, om dat vrou Marie dede verbieden dat men voor Terwanen ende Pyronen niet sturmen en soude, den welcken grave van Rues reet doen te poste naer Spaengen, claghende over het regiment van synder sustere, vrou Marie, dat sy in dese Nederlanden haudende was, ende men hilt collacie up deselve brieven, die hy van den keyser brachte.

Op Alderheleghen-avont was collacie ghehauden van alle de dekens ende gemeente, daer menich hondert mensche was; daer quam mynheere van Rues vertooghende aldaer den last ende de brieven, die hy van den keyser ontfan hadde, dat was dat den keyzer verstaen hadde hoe dat te Ghendt al qualynck stond, ende het ghemeente diveersche nieuwicheden upstelde, daer hy qualick in te vreden was, ende dat se nieuwe wethaunders wilden hebben ende nieuwen heet ghedaen hebben, ende dat se Lieven Pien onthoofd hadden sonder recht ofte justicie, hetwelcke den keyser seer leet om hooren was, want hy een inboorlynck was van Ghendt, waeromme hy de stad lief hadde, ende den keyser bidt dat ghylieden van alle nieuwicheden sceeden wilt, ende doet ghelyck ghylieden over XL jaren ghedaen hebt, ende toocht dat ghylieden goede ondersaten syt, want het es beter met payse te blyvene dan dat ghyliden hier namals soudt moeten segghen: »Het es ons leedt dat wyt ghedaen hebben.” Dus doet naer mynen raet het es best.

Den keyser begheert IIJ artikelen.

Ende ick begheere IIJ artikelen: dat eerste es dat ghylieden

scheedt uut ulieder huusen van neerynghe, daer ghylieden daghelicx in vergadert syt.

Dat IJ^{ste}. dat ghylieden laet justicie ofte recht te doene sonder ulieden daarmede te moyen.

Dat IIJ^{de}. dat ghylieden laet verpachten alle de assysen, want ten es niet moghelic de stede te onderhaudene sonder incompste.

Ende als dat volck dat hoorde, was wonderlyck seer beroert ende seyden: »Eyst anders niet, hy hadde wel moghen t'huus blyven.» Ende het volck gheeter mede, ende seyden dat al ghemaecte bouverye was, ende waert dat dese brieven van den keyser, hy soude ons wat troostelicx ghesonden hebben, ende nu en sendt hy ons niet dan dreeghynghe, ende hy soude ons ontbieden waeromme wy dit erreur maken.

Ende daer was collacie up ghehauden ende ghesloten als dat den grave van Rues soude de brieven hanteecken, die hy brocht hadde van den keyser, ofte dat men hem vaste soude legghen in vanghenesse ofte bewaren met XXIIIJ^{tich}. vrome mannen ende laten hem gaen al de stad duere.

Als mynheere van Rues dat hoorde dat het volck niet en ghelooft, so seyde hy: »Ick sweere ulieden by mynder manne waerheyt dat ic dese brieven, die ic hier brynghe, hebbe van des keyzers handt ontfacen den XX^{sten}. Septembris, anno XVe. XXXIX^{tich}., ende ic ben van stonden anne den rechten wech afgecommen, sonder iewers te letten, hieromme ick sal de brieven hanteekenen, den eersten dach van Novembris op Alderheylighen-dach.»

*Hoe dat de tydynghe te Ghent compt dat den keyser
naer Ghendt compt.*

Den XVIIJ^{sten}. dach van Novembris waren ontboden de dry leden van Ghendt, als Poorters, Weverie ende Neerynghe, omme te gaen ordineren mannen van extime om te gaen reysen teghen den keyser, die afquam naer Ghendt om alle errueren neder te legghen, ende deselve te commen gouver-

nueren ende regieren, ende daer warender toe gheordineert die eenen brief an den keyser droeghen, die seer wel gheordineert was, waerinne dat stont alle het regiment van vrou Marie, syn sustere, wat dat se ghedaen hadde, ende hoe dat se in 't secreet gheweest hadde, ende al de prevelegien ghe-rooft ende ghestolen hadde, ende dat se met fortse ende executie settinghe hadde doen gheven ende meer andere saken.

Hoe dat den keysere te Ghendt incompt.

Groote vreese es te Ghendt commen onder het Ghemeente als sy hoorden dat den keysere by Ghendt was om den quaetwillighen te straffen.

Den XIII^{sten}. dach van Sporcle XVe. XL alsoo men nu het jaer beghint, ofte 39, ghelyck men doen het jaer began te Paesschen, quam den keyser te Ghendt binnen met veele kuervosters, heeren ende alle de benden van ordinancie van dese landen ende XVIIJ veendelen Duitschen.

Den XVI^{sten}. dach van Sporcle ghynek men beghinnen te vanghen veele dekens ende notabel persoonen ende groote menichte liep wech.

Curts daer naer waren alle de schepenen, om te hooren, ontboden, wat de keyserlicken Ma^t. begheerende was, waeromme daertoe ses schepenen gheordineert waren.

Ten eerste so seyde den keysere: »Ick begheere te stellen wachte an de poorte van diet my believe sal.

Ten IJ^{sten}. dat ghylieden achter laet het Auweet, dat es de wachte, die altyts t'alf-vastene achter de strate gaet van X^e. mannen.

Ten IJ^{den}. dat ghylieden beede de bancken van schepenen sult veranderen, van heede, ende heet te doene naer het inhauden van den pays van Casant, tot dat ic anders daerinne voorsie.

Schepenen quamen wederomme t'huus met blyschepen ende ordineerden dat men in alle prochie processie draghen soude, God lovende van de troostelicken andwoorde.

Ende daer was alle daghe justicie ghedaen van de dekens ende andere notabele persoonen.

Den XXJ^{en}. dach van Maerte, stylo novo, ghynghen IJ pensionarisen ende ses schepenen ende LIIJ dekens ten hove waert, biddende om gracie voor het Ghemeente; ende den keyser ghynck sitten in synen stoel, ende als hy gheseten was, so vielen alle de dekens ende schepenen ende andere notabele persoonen up haerlieder knien tot IJ reysen sonder spreken, doen dede se den keyser upstaen, doen ghynck den pensionaris mr. Jacop Martens een relaes doen voor den keyserlicken Ma^t. biddende, dat hyt haer vergeven wilde; doen so seyde den keyser: »Al dat myn anders ulieden ghegheven hebben, dat en sal ic ulieden niet nemen, maer vermeerderen.” Ende hij vraechde offer niet ghescreven en ware, ende sy saghen up malcanderen, doen so presenteerde den pensionaris eenen brief, dieder ghescreven was, ende hy viel up syn knien; doen so seyde den keyser: »Ick sallen visiteren.” Ende elck ghynck t’ huus.

Concept van den casteele.

Den II^{sten}. dach van April in ’t jaer XL, reet den keyser met Dom Fernand, synen broedere, met de metsers van der stede, die hy van allomme ontboden hadden, omme te besiene het concept van den casteele, de plecke daer hyt gheseyt wilde hebben, ende als hy de plecke wel besien hadde, so seyde hy dat men daer stellen soude up de plecke, daer noch heden staet, ende dat men afbreken soude al dat in den wech stont: daer stont een uutmene schoone cloostere ghesticht in de eere van S^{te}. Bavo ende een parochie-keercke, ghenaeamt Shelich-kerst met schoone turrens ende veel clocken.

Den XXIIIJ^{sten}. dach van April begonst men af te breken den muer van den grooten keerchove van het cloostere van S^{te}. Baefs, ende allomme te delvene met X^c. mannen, ende ghynghen te weercke met de trommele ende lieten daarmede oock weerck ende was al ghestelt tot pylayge al dat in de lochtynghe was.

Den 29^{en}. dach van April was ontwyt de parochie-keercke van Shelich-Christ ende oock het cloostere by den bisschop van Doornicke, ende men ghyneck met alle de ornamenten ende ciborien naer S. Jacops-huus up de Mude, ende daer ghyngghen wel IJ^e. lieden mede, die seer deerlick al weenende dat so schoone een keercke ende cloostere gheraseert wiert, maer de vonte bleef staende tot dat den paus ordinantie af sant.

Den eersten van Meye was verlaten nu ende ten eeuwighen daghe den hueverdeken ende deken van de Weverye ende voort alle de Sweertdraghers.

Den IJ^{sten}. dach van Meye waren doen dachvaerden met eenen schepenen bode alle cnapen van alle de neeryngghen, om te compareren by den procureur-generael, om te wysen elc synen meestere, die men hebben wilde om de homaige's anderdaechs by den keyser te doene.

Van het draghen van den stroppe ofte imaigne van die van Ghendt.

Den IIJ^{den}. dach van Meye deden de heeren van Ghendt haer imaigne by den keyserlicken Mat. ende vrou Marie, syn sustere, daer sy alle beede saten in 't Princen-hof op de plaetse onder eenen throon, ende was behanghen met VJ sticken swart laken ende synen raedt sat aldaer by hem ende de imaigne was ghedaen in deser manieren.

Eerst so ghyneck al voren tot vyftich mannen alle in huerlieder lywaet baervoets metten stroppe an den hals.

Daerna quam de Weverie omtrent L ofte LX mannen in 't swarte habyt, ende men dede hemlieden ontgurden als sy in 't hof up de plaetse quamen.

Daernaer quamen de mannen van Neerynghe wel tot IIJ^e. steerck, al in 't swart laken ghecleet.

Daerna quamen de Poorters al in 't swart ghecleet, omtrent XL oft L mannen.

Daerna quamen de comysen als vooren in 't swarte ghecleet.

Daerna quamen de seerretarisen van der Kuere ende Ghe-
deele als voren in 't swarte ghecleet.

Daerna quamen schepenen van Ghedeele als voren in 't
swarte ghecleet.

Daerna quamen schepenen van der Kuere oock in 't swarte
ghecleet, metten pensionaris mr. Jacop Martins, die het
relaes dede voor den keysere ende de conighinne vrou Marie,
ende daer commen synde vielen al t' samen over haerlieder
knien, ende bleven daer ligghende tot dat mr. Jacop Martens
het relaes ghedaen hadde, doen sprack den keyser jeghens
vrou Marie een langhe poose, ende doen gaf den keysere
een teecken dat se alle upstaen souden, ende stonden alle
uppe ende ghynghen t' huus.

Ende doen so waren alle de huusen gheconfisquiert ende
alle juweelen, die de neerynghen angaen.

Den VII^{sten}. dach van Meye begonst men alle de artylgerie
wech te voeren, die in 't artylgerie-huus ende ter vesten la-
ghen, ende men voerde se S^{te}. Baefs om te legghen up het
casteel als 't saude volmaect syn.

D'eerste jaermaerct S^{te}. Amants-beerch.

Den X^{en}. van Meye 1540 hilt men die eerste jaermaerct S^{te}.
Amantsbeerch, die plochte te syne an het cloostere.

Den eersten steen wort gheleyt van den Casteele.

Den XIJ^{sten}. dach van Meye was gheleyt den eersten steen
van den casteele te Ghendt, 's morghens tusschen VIJ ende VIJ
hueren, up den hoeck van het bolleweeck an de groen hoye
an de Scelde, ende was gheteeckent met een borgoens cruce ende
IIIJ stalen, ende het carnacion daeruppe ghemaect, ende een
decsele daeruppe slutende, gaet soucten.

Ende als hy gheleyt was so reet den keyser naer Shelich-
Kerst, die keercke stont nog maer men brac se af, ende bleef
daer sprekende met de meesters, ende als hy langhe ghespro-
ken hadde reet den keyser ter stedewaert inne, met vrou Marie.

Op den selven dach 's morphens ten IX hueren vergaderden alle de processien in 't cloostere van S^{te}. Baefs. Aldereerst de Broeders up Meerhem, de Augustynen, Onse-Vrouwebroeders ofte Carmeliten, de Jacopynen ofte Predicheeren, Shelich-Christ, St. Michiels, St. Jans, omme uut te halen alle de costelicke fierters ende helichdommen, die langhe in 't clooster gheweest hadden. Ende men droech se naer S^{te}. Jans-keercke met vele volcx, hetwelcke den meersten deel ghynek seer bitterlic al weenende ende al suchtende, om dat die heleghe plaetse, daer so veele helegghen menschen hebben gheleeft, ende om dat die plaetse (munken) van S^{te}. Baefs, die heleghe plaetse moesten verlaten, ende ghyngghen naer den Steendam, Langhe-Munte ende ter Hoochpoort uppe met menichte van tortsen ende also naer S^{te}. Jans-keercke.

Ballade.

Met processyen worden uutghehaelt nu
Costelicke fierters vol helichdom ghestraelt nu
Commende uut S^{te}. Baefs-cloostere ghedaelt nu
Cierlick tot IX met gaude ghemaelt nu
Corts stelt men se S^{te}. Jans-keerke ghepaelt, nu,
Canuuncken commen daer oock onghedraelt nu
Up den XIJ^{sten}. dach van Meye, want S^{te}. Baefs cloostere faelt nu.
(Maect voren ende achtere 1540).

Noch eene andere ballade.

Den XIJ^{sten}. in Meye XV. XL dats de waerhede
Sach men te Ghendt groot wonder in de stede
Van veranderynghe, noont gheene so groot
Sichtent dat Ghent ghestaen, naer Christus doot.
Den eersten steen gheleyt was by die Schelde ende Leye
Van den casteele, S^{te}. Baefs, in de soete contreye.
De helegghen verdregghen met grooten drucke
In S^{te}. Jans-keercke tot haren ghelucke,
Nochtans verliesen zy haren name van grooter gaven,

Ende nu S^{te}. Jans-keereke hoort naer S^{te}. Raven.
De Ghendsche gheschutten sach men voeren ten castele
Daer menich mensche es om beswaert,
's Daechs te voeren, hoort my nu verclaert
Waren te Ghendt gheopenhaert
Dry wetten al up een jaer,
Dat's de waerbode, ic secht u claer.

Maer men sal weten dat de muuncken in 't jaer
XVe. XXXVIJ^{tick}. wierden canuuncken, daerup dese ballade :

Ballade up de veranderynge van muuncken (in) canuuncken.

Muuncken siet men werden Canuuncken nu,
Compt wilt ontfuncken in devocien strane,
Condy, dat quaet es, wilt aftruuncken nu,
Vierich wilt luuncken, nu, naer beter anhanc,
Verhoocht es den staet, duer sulc ontfanc,
Verhooghen moet u leven in duechden vry,
Gods gracie sy elcken met duechden by.

(De hoofletters maken 1537).

In den eersten dach van Ouste worden muuncken
Up S^{te}. Pieters-banden-dach canuuncken. 1537.

Den IIIJ^{den}. dach van Wedemaent begonst men te stichten
die schoon eerde veste van an de haude Mude-poorte tot de
Keyserpoorte.

Den XV^{sten}. dach van Wedemaent was het cruce af ghedaen
ende ghebrocht Ste Jans.

Den XVJ^{sten}. dach van Wedemaent waren voor alle huusen
van neerynge brieven gheslegghen ter huere of te coope, maer
de inwoonders waren de naeste voor den vercochten prys.

Den 28 van Wedemaent waren overghebrocht alle de caven,
die ten dake uutsteken, ende de menichte van die huusen
ende wie dat se toebehoorden.

Trompet gheslegghen van berax.

Den VIIJ^{sten}. van Hoymaent was gheslegen een trompet al

de stede duere ende verboden dat niemant wie hy ware en soude (sich) vervoorderen te schimpen ofte te ghecken , ofte te verwytene van het vonnesse dat den keysere onlanx uut heeft ghegheven up ons , angaende den stroppe te draghene , daer grooten twist af soude moghen commen als dootslaghen , vechtynghe , kyvynghe ende andere saken , so wie d'eerste oorsake af ware soude ghecorrigeert syn in exempele van andere lyvelick.

't Es al berauoen duer quaden raedt.

Hadde den keyser voor ooghen ghehad het veers :

Quidquid agas , prudenter agas , et respice finem.

Aegidius Tutor.

Dat es te segghen : » Wat dat ghy doet , doeghet wyselic ende ansiet den hendt. » Hy en soude sulc vonnesse over syn insetenen (niet) laten uitgaen.

Een X^{en}. van Hoymaent was die schoonen ende seer uutnemende schoonen turre van S^{te}. Baefs-cloostere ter nedere gheworpen duer subtylen liste , want hy so steerck was , dat hy niet brekelic en was , ende hy was ghestelt up schooren , ende in de schooren waren ronde gaten ghesteken vul buspoer ende een groot vier van haute daeranne ghemaect , ende alsoo liet men branden , ende als het vier verbrant was so sanck den turre nedere ende bleef so staende. Desen turre was seer hooghe ende viercant ende steerck van muraigen om nemmermeer te vergane.

Den XXX^{sten}. dach van Augusti was justicie ghedaen te Poble van eenen lansknecht , die borghe was bleven voor syn camerade ofte medegheselle , die eenen anderen ghequets hadde , dat hy van der quetse starf ; so was syn camerade ghevanghen mids dat hy , die die quetse ghegheven hadde , beloofd hadde te commen in 's heeren handen , als 't de heere believen soude ; maar hy liep wech , daeromme moeste de burghe sterven. — Elck wachte hem.

Den IX^{ten}. Septembris vertrocken alle de Duutsche lans-
knechten uut Ghendt, die daer hadden ghelegghen van de
XIIIJ^{ten}. dach van Sporcle.

In 't selve jaer was 't so heet eenen somere dat de grach-
ten ende beken uutdroochden, ende de fyghen wierden so
rype al of sy in Spaengen hadden ghegroyt.

KORT OVERZICHT VAN DEN BOUWTRANT DER MIDDELEEUWSCHE KERKEN IN NEDERLAND.

Door Mr. F. N. EIJCK TOT ZUYLICHEM.

VOORWOORD.

Reeds in 1844 werd door mij in het III. deel van het tijdschrift *voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht* eene bijdrage over den bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Nederland geplaatst; en dat wel voornamelijk met het doel om den lust op te wekken tot eene wetenschap, welke in andere landen vele beoefenaars telt, maar bij ons nog weinig bijval heeft gevonden.

Deze vroegere bijdrage echter bevat eenige onnaauwkeurigheden, welke ik later door het zien van meerdere kerkgebouwen leerde kennen. Aangenaam was het mij dus, door de welwillendheid der bestuurderen van het Historisch Gezelschap in staat te worden gesteld, deze proeve op nieuw bewerkt in het licht te geven.

Om aan dezen tweeden druk meerdere uitbreiding te geven, zoude ik slechts herhalen moeten hetgeen in de uitmuntende werken van buitenlanders over de bouwkunde der middeleeuwen gezegd wordt, en in het algemeen grootendeels ook op ons land toepasselijk is. Het kwam mij dus verkieslijker voor eene eenigzins uitvoeriger beschrijving onzer voornaamste

kerkgebouwen te geven, opdat men daardoor gemakkelijk zou kunnen opmerken, in welke opzigten onze kerkbouw van dien in andere landen verschilt, of in hoeverre deze daarmede overeenkomt.

Voor hen die zich in deze studie wenschen te oefenen, meenen wij de navolgende werken te kunnen aanbevelen.

DE CAUMONT, *Histoire sommaire de l'architecture religieuse, civile et militaire au moyen-âge*, Paris 1838.

F. KUGLER, *Handbuch der Kunstgeschichte*, Stuttgart 1842.

KREUZER, *Kölner Dombriefe*.

VON BUMOHR, *über den gemeinschaftlichen Ursprung der Bauschulen des Mittelalters*.

A. OLTMANS, *Description des chapelles à Nimègue*, Amsterdam 1847.

H. OTTE, *Abriss einer kirchlichen Kunst Archaeologie des Mittelalters*, Nordhausen 1845.

BOUWKUNST DER MIDDELEEUWSCHE KERKEN IN NEDERLAND.

Bij de komst der eerste christenpredikers, waren de bewoners van ons vaderland nog woest van zeden; de weinige beschaving, die de Romeinen gedurende hun verblijf alhier verspreid hadden, was zonder twijfel door de volksverhuizingen weder verloren gegaan, en met uitzondering van enkele plaatsen, waar de Romeinen versterkingen met steenen gebouwen opgericht hadden, bewoonde het volk slechts hutten van hout, riet, aarde of klei ¹⁾.

Bij deze weinige beschaving en door de aanhoudende verwoestende oorlogen, die de Frankische vorsten tegen de heidensche bewoners ter ondersteuning van den christelijken godsdienst voerden, kan het wel niet anders of de meeste

1) Vergl. SCHAYES, *les Pays-Bas avant et durant la domination Romaine*. — ROTAARDS, *Gesch. der invoering van het Christendom in Nederland*, blz. 50.

kerkjes of kapellen zullen hier te lande, even als elders, uit dezelfde bouwstoffen als de hutten der inwoners zijn zamengesteld geweest, waardoor zich dan ook het gedurig verbranden en herstellen verklaren laat.

Dat in de vroege middeleeuwen het stichten eener steenen kerk nog iets ongewoons was, kan blijken uit hetgene men leest in de aanhalingen bij Wagenaar, aangaande de abdijgebouwen te Egmond in 925, en bij Slichtenhorst over een klooster en *nieuwe steenen kerk* te Thiel, in 950, door Otto den Grooten aan den bisschop van Utrecht gegeven.

Op plaatsen, waar Romeinsche gebouwen aanwezig waren, zal men reeds vroeg steenen kerkjes gesticht hebben, zoodat te Utrecht, den hoofdzetel van den nieuwen godsdienst, de St. Maartenskerk en St. Thomas kapel misschien van hare eerste stichting af van steen geweest zijn.

Tot in de 13de en 14de eeuwen was men gewoon in de nieuw opkomende steden kerken van hout te maken, die later, wanneer de middelen het toelieten, door kerken van steen werden vervangen, gelijk wij dit geboekt vinden in de beschrijvingen van Kampen, Leiden, Delft en Hoorn. (Aanteekening N°. 1 en 5).

De eerste steenen kerken waren zonder twijfel zeer eenvoudig, langwerpig vierkant en met een smaller en lager plat of halfrond gesloten koor: zoodanig waren b. v. de in 1826 afgebrokene St. Thomas kapel te Utrecht, en de in 1613 bij de abdij te Rhijnsburg opgegravene fondamente[n], waarschijnlijk afkomstig van de kerk, aldaar door graaf Dirk II. in 975 gesticht¹⁾.

Of er tegenwoordig nog van deze oude brokstukken bestaan, is mij onbekend: doch voor eenige jaren zag men aan de kerken te Weurt bij Nijmegen, alsmede te Hien en Andelst in de Overbetuwe, muren, die wegens hunne ruwe zamenstelling uit allerlei door ééngevoegde soorten van steen schenen te zijn van een tijdvak, dat de 11de eeuw voorafging. (Aant. N°. 2).

1) Zie OUDAAAN, Roomsche Mogentheid, blz. 38.

Nadat Karel de Groote te Aken de alom bekende Munster- in den vorm eener koepelkerk gesticht had, vond deze bouw- orde ook in ons land navolging, gelijk de kapel op het Valk- hof te Nijmegen bewijzen kan. Een ander voorbeeld daarvan is te vinden in de in 1613 afgebrokene St. Walburgskerk te Groningen ¹⁾, en misschien ook in de voormalige Palmiten kapel bij het Minderbroeders klooster te Utrecht.

De tufsteen door de Romeinen reeds gebruikt, behoort on- der de oudste hier aangewende bouwstoffen, en werd tot in de 12de eeuw met den baksteen en enkele stukken zandsteen schier uitsluitend tot het bouwen van kerken gebezigd. Groote gebakken steenen komen mede daarbij voor, zooals blijkt uit de oude muren van Utrecht (30 tot 33 Ned. duim lang), door bisschop Balderik in 917 gesticht, en uit het hof der Frankische koningen te Bladel (28 tot 29 Ned. duim), tot dezelfde eeuw behoorende. (Aant. N°. 3).

ELFDE EN TWAALFDE EEUW.

ROMAANSCH EN OVERGANGS-TIJDPERK.

Met de elfde eeuw begon ook in ons land een tijdperk, hetwelk zich door het stichten van Godshuizen kenmerkte, nadat de vrees voor het einde der wereld, die in het laatst der 10de eeuw aller harten met schrik vervuld had, was ge- weken ²⁾.

Men vindt de kerken uit de 11de en 12de eeuw, door geheel ons land, zoowel van tuf- als baksteen gebouwd, doch voornamelijk werd de tufsteen gebezigd op plaatsen nabij ri- vieren gelegen, alwaar hij gemakkelijker van den Rijn kon aangevoerd worden.

Volgens de *Batavia Sacra*, zoude bisschop Bernulphus

¹⁾ Zie *Description des chapelles à Nimègue* par A. Oltmans. Amst. chez Meijer. 1847.

²⁾ Zie DE CAUMONT, *Hist. sommaire de l'architecture religieuse, civile et militaire au moyen-âge*, pag. 62.

(1027—1056) alle bouwvallige kerken in het sticht van Utrecht herbouwd hebben.

De veelvuldige sporen van den bouwtrant der 11de eeuw, welke men nog heden op vele dorpen aantreft, schijnen de waarheid van dit berigt te bevestigen. Bijna overal echter zijn de koren in de 13de en 14de eeuwen afgebroken en vergroot, terwijl voornamelijk in de laatstgemelde honderd jaren vele oude dorpskerken geheel of gedeeltelijk gesloopt en vernieuwd werden, met uitzondering echter van Friesland en misschien ook van Groningen, alwaar het grootste gedeelte der kerken uit de 11de en 12de eeuwen nog in haar geheel aanwezig zijn.

De vorm nu der kerken uit dat tijdvak is langwerpig vierkant, met een smaller en lager koor. De grootere stedelijke kerken, zooals te Utrecht, Oldenzaal en Deventer, (allen door bisschop Bernulphus gesticht), zijn kruiskerken.

Koorsluiting. Behalve de platte koorsluiting voor dorpskerken en misschien ook de halfronde, welke in Friesland gevonden wordt, schijnt de koorsluiting met den halven zeshoek de meest gewone of oorspronkelijke in ons land geweest te zijn, getuigen de St. Pieter te Utrecht, St. Lebuinus te Deventer, Renkum. De halfronde werd denkelijk gebezigd aan kerken, die naar het uitheemsch voorbeeld gebouwd werden; zoodanig was de oorspronkelijke koorsluiting van de voormalige St. Maria kerk te Utrecht ¹⁾ en van de St. Plechelmus kerk te Oldenzaal ²⁾. In Friesland kan de halfronde koorsluiting door buitenlandschen invloed ontstaan zijn, daar dit gewest in de 11de eeuw onder de bisschoppen van Bremen gestaan heeft. (Aant. N°. 4).

Torens. In de eerste eeuwen van het christendom waren de klokken en torens zeer zeldzaam ³⁾. Ook in Nederland

1) Zie d. beschrijvingen in het Utrechtsch tijdschrift voor Geschiedenis enz., jaargangen 1835 en 1848.

2) Overijsselsche Volks-almanak, 1841.

3) DE CAUMONT, bladz. 44. KREUZER, Kölner Dombriefe, blz. 32.

schijnen tot aan de 11de eeuw geene kerktorens bestaan te hebben; de kleine klokken die er bestonden, hingen in eene houten stelling, of in eenen steenen boog op den westgevel, zooals de voormalige kapel te Zuilen bij Rademaker, Kabinet van Ned. Oudheden, Lopikkerkapel. In latere eeuwen vindt men deze klokbogen aan het St. Bartholomei gasthuis te Utrecht en aan de kapel van het slot Doornenburg in de Over-Betuwe. In de 11de en 12de eeuwen echter werden overal vele torens aan de kerken gebouwd. Twee torens aan den westgevel bevonden zich aan eenige stads- en kloosterkerken, zooals te Utrecht aan de St. Nicolaas-, St. Jans-, St. Pieter-, St. Maria- en St. Salvatorkerk, aan de Bergkerk te Deventer, de St. Janskerk te Arnhem, alsmede aan de abdij-kerken van St. Paulus, Oudwijk en Egmond.

De muren waren vlak of met nissen, ook met platte pilasters en kleine boogjes, enkele malen met ronde staven. Steunbeeren worden in deze eeuw hier even weinig als in andere landen gevonden. (Aant. N°. 3 en 6).

De deuren werden geplaatst in de zijmuren of den westgevel, veelal ook eene in den toren, behalve in Friesland. Zij zijn meestal rond gedekt, versierd met lijsten of staven, terwijl in den boog meermalen opschriften of beeldwerk geplaatst werd.

De vensters waren gewoonlijk klein en rond gedekt, hebbende omtrent de helft der hoogte in de breedte. In de kruisarmen maakte men veelal hooge en smalle vensters. Enkele malen vindt men ronde vensters.

Gewelven waren hier te lande in deze eeuw even zeldzaam als elders 1). De St. Pieters- en St. Janskerken te Utrecht zijn oorspronkelijk voor geen gewelven aangelegd, doch wel de voormalige St. Maria kerk aldaar, en de St. Plechelmus kerk te Oldenzaal. Ook schijnen de koren van sommige dorpskerken ze gehad te hebben, zooals te Bozum in Friesland.

1) DE CAUMONT, *Histoire sommaire*, pag. 88.

De bevoering schijnt gewoonlijk uit kleine gebakken tegels bestaan te hebben. In de crypta der St. Pieterskerk te Utrecht ziet men nog gedeeltelijk de oorspronkelijke roode tegels, die overhoeksch gelegd zijn. De oorspronkelijke vloer der voormalige kerk te Marienhove in Oost-Friesland lag $1\frac{1}{2}$ voet onder den lateren en bestond uit kleine geele en groene tegels ¹⁾.

De vloer der voormalige groote zaal der St. Paulus-abdij te Utrecht was eene soort van mozaïk van kleine vierkante en langwerpige tegeltjes van verschillende kleuren.

In de 13de en 14de eeuwen maakte men de vloeren van vierkante stukken gehouwen steen, meestal overhoeksch en van twee verschillende kleuren door elkander gelegd, zooals nog in het koor der Domkerk te Utrecht te zien is.

Al de nog bestaande stads-kerken, ook de Abdij-kerk op den Eltenberg, behooren tot de Basiliken met pilaren (Pfeiler basiliken), behalve de St. Pieterskerk te Utrecht, die ronde zuilen heeft (Saulen basilik). De afgebrokene St. Mariakerk te Utrecht en die te Marienhove hadden beurtelings eene vierkante pilaar en ronde zuil. Onder deze kerken heeft de St. Janskerk te Utrecht gelijk de voormalige kerk te Marienhove puntbogen tusschen de pilaren.

Ornamenten. Tot in de 12de eeuw schijnen onze kerken zeer eenvoudig te zijn geweest, ten minste zijn in de St. Pieterskerk te Utrecht de zuilen, kapiteelen en basementen ruw bewerkt, terwijl de St. Janskerk oorspronkelijk aan de vlakke vierkante pilaren volstrekt geene versiering bezat. Groot was hierin het verschil met de kerken van Oldenzaal, Deventer, Zutphen, Ootmarsum en Elten, die, hoewel allen onder het Utrechtsch Bisdom staande, en in de 11de of het begin der 12de eeuw gebouwd, echter veel meer ornamenten hebben,

1) Zie de beschrijv. dezer kerk door het Emdensche genootschap voor Oudh. 1845.

en aldus meer met den bouwtrant der buitenlandsche kerken overeenkomen (aant. N°. 5).

Te Ootmarsum en Elten zijn de oudste voorbeelden voorhanden van kerken zonder verhoogd middelschip, doch de verbouwde kerk te Zutphen draagt sporen van oorspronkelijk lage zijpanden gehad te hebben. Deze kerk en die te Ootmarsum zijn geheel in den puntbogenstijl en hebben oorspronkelijke steenen gewelven.

De Bergkerk te Deventer (1198) is een voorbeeld van het vereenigd gebruik der ronde en puntbogen, alsmede van een koor met omgang.

Op de dorpen ontmoet men in de 12de eeuw ook meer baksteenen muren en puntbogige vensters aan de kerken, dan in de 11de; terwijl sommige ornamenten in de eerstgenoemde eeuw schijnen toegevoegd te zijn aan deuren enz., van kerken, die in de vorige eeuw gebouwd waren.

Van beeldhouwerswerk is uit deze beide eeuwen weinig meer overig; daartoe behooren 1°. de beeldzuil van Johannes den Dooper in de St. Janskerk te Utrecht gevonden en op het stadhuis aldaar bewaard; 2°. de halfronde steen, voorheen geplaatst boven den westelijken ingang der abdij te Egmond en nu berustende in het museum van schilderijen te Amsterdam ¹⁾; 3°. de steen gemetseld in den buitenmuur der St. Michielskerk te Zwolle ²⁾; 4°. die in de kerk te Rijnsburg. Al dit beeldwerk is niet zeer verheven en toont eene weinig gevorderde kunst aan.

Onder de oudste nog aanwezige doopvonten noemen wij die te Ermeloo, Hattum, Almen, Loosdrecht, Terwolde en anderen ³⁾.

In de bommelgaten van vele torens ziet men nog al fraai bewerkte kapiteelen, gelijk ook aan de ruïne op het Valkhof te Nijmegen, en die van de St. Paulus-abdij bewaard op het

¹⁾ Beschreven doch niet getrouw afgebeeld bij VAN WIJN, Huiszittend leven.

²⁾ Zie de Overijsselsche Volks-almanak, 1841.

³⁾ Zie de Berigten van dit Gezelschap. Jaargang 1846.

stadhuis te Utrecht, welke oude overblijfselen van vroege kunst bijzonder onze aandacht verdienen.

De 12de eeuw maakt hier te lande zoowel als elders het tijdperk uit van den overgang tot den puntboog, zoodat men in sommige gebouwen beide soorten van bogen te zamen gebruikt vindt.

De kerkhoven waren nog in latere eeuwen, behalve met sloten of grachten, ook met heggen afgesloten, waarvan men eenige bewijzen in de charters vindt; terwijl zij aan den kant der wegen meestal voorzien waren van muren en poortjes, waarin gewoonlijk een ijzeren rooster lag, ten einde de varkens, die oudtijds vrij door de dorpen en steden liepen, van de kerkhoven te weeren. Ik herinner mij nog op sommige dorpen de overblijfselen van dergelijke muren en poorten gezien te hebben.

VAN DE DERTIENDE TOT DE ZESTIENDE EEUW.

GERMAANSCH TIJDPERK.

In de 13de eeuw bereikte de Germaansche bouwde ook in ons land hare hoogste volmaaktheid; de puntboog werd algemeen, en de kerkgebouwen verkregen daardoor eene ligtheid en stoutheid van bouw, die den beschouwer doen verbaasd staan. Deze ligtheid van bouwtrant bleef wel bestaan tot het verval der Germaansche bouwde in het midden der 16de eeuw, doch de ornamenten verloren veel van de edele eenvoudigheid, welke het kenmerk was geweest van haren schoonsten bloei in de 13de en 14de eeuwen.

Wij tellen twee kerken, die met de schoonste in andere landen kunnen vergeleken worden, namelijk de Dom- of St. Maartenskerk te Utrecht en de St. Janskerk te 's Hertogenbosch. Van de eerste bestaat alleen het koor en het niet geheel voltooid kuis. Hare bouwtrant is eenigzins ouder dan die van de kerk te 's Hertogenbosch, daar zij nog kapitelen aan de staven, die de gewelfribben dragen, vertoont, hetgeen de laatstgenoemde kerk mist, die in een' meer zuiveren

Germaanschen stijl gebouwd is, overeenkomende met dien der Lieve Vrouwe kerk te Antwerpen.

Onze fraaiste kerken zijn met gehouwen steen bekleed, waarin de ornamenten uitgehouwen zijn; aan de baksteenene kerkmuren komen deze ornamenten eveneens van gehouwen steen voor, terwijl zij ons nergens van gekleurde en verglaasde baksteenene bekend zijn, hetgeen in andere landen, waar men baksteen gebruikte, niet ongewoon is.

Sommige kerkmuren, gelijk te Leiden, Haarlem en Alkmaar, zijn, hoewel bijna geheel met gehouwen steen bekleed, echter zeer eenvoudig, eene bijzonderheid, welke niet aan gebrek van voltooiing, maar aan het oorspronkelijke plan moet toegeschreven worden.

Een eigenaardig kenmerk onzer kerken zijn de ronde zuilen, welke men tot in de 16de eeuw hier meer dan in andere landen gebruikt heeft ¹⁾. Deze schijnen zelfs in den laatsten tijd der Germaansche bouwkunst meer dan vroeger gebezigd te zijn, blijkens de later gebouwde koren te Groningen, Harderwijk, Hattum en Nijmegen, alwaar de oudere gedeelten der kerken vierkante pilaren vertoonen. Voornamelijk komen de ronde zuilen in de lager gelegene provincien voor, terwijl de kerken in de hoogere streken meer eenvoudige of zamen- gestelde pilaren hebben.

Deze ronde zuilen hebben acht-, tien- of twaalfhoekige voetstukken en kelkvormige kapiteelen, met een of twee rijen meestal fraai bewerkte bladen, somtijds ook met dieren en beeldwerk; andere zuilen hebben slechts eenige lijsten tot kapiteel.

Aan vele kerken zijn de koren van een eenigzins anderen bouwtrant, waarvan de oorzaak is gelegen in het later aanbouwen van het koor of ruim, terwijl ook vele kerken onvolbouwd gebleven zijn. (Zie de koren te Kampen, Nijmegen, Groningen, Delft, 's Hage, Leiden).

1) Vergel. C. SNAASE, *Niederländische Briefe*, Seite 169 volg.

De grondvorm is meestal een Latijnsch, enkele malen een Grieksch kruis. Er zijn ook kerken van langwerpig vierkantenvorm, voornamelijk wanneer zij gelijkhooge gewelven hebben. Somwijlen is dit het gevolg van eene latere verbouwing, zooals te Utrecht, Zutphen en Deventer plaats heeft. Deze bouwtrant met gelijk- of bijna gelijkhooge gewelven of panden komt menigvuldig voor, bijzonder in Noord- en Zuid-Holland, alwaar men dezen stijl schijnt gebezigd te hebben, niet om bouwkundige schoonheid, maar alleen om eene menigte menschen in eene groote luchtige ruimte te bevatten.

Koorsluiting. Voor groote kerken gebruikte men vijf zijden van den tien- of twaalfhoek, somtijds drie zijden van den zes- of achthoek.

De kooromgangen werden in de 15de eeuw dikwijls met zes, zeven of negen zijden gevormd.

Bogen. Bij het algemeen gebruik van den puntboog, komt somtijds de ronde boog aan ingangen voor, ook aan dragende bogen van groote spanning, zoo als te Gouda. Verder ziet men alle soorten van puntbogen, hier te lande even al elders gebruikt.

Gewelven. In de kerken der 13de eeuw zijn meestal gewelven met kruisribben; eerst in de 14de en 15de eeuwen schijnt men gewelven met kunstige sterrenvormige ribben gemaakt te hebben.

Zeer menigvuldig zijn in de lager gelegene streken de houten gewelven of beschotten. Gedeeltelijk kan men deze bijzonderheid aan eene gewoonte en gedeeltelijk aan gebrek van voltooiing der kerken toeschrijven. In het laatste geval ziet men uitwendig de kasten, waarin de springbogen moesten komen, nog open gelaten. (Haarlem, Hooglandsche te Leiden, koor te Arnhem). Misschien ook vreesde men op weeke gronden de gebouwen met steenen gewelven te zeer te bezwaren.

De houten gewelven werden somtijds fraai beschilderd of met kunstige houten ribben voorzien.

In de kerken met ronde zuilen voorzien, ontmoet men tegen de bovenmuren een of meerdere staven, die de gewelfribben dragen. Dergelijke bevinden zich gewoonlijk in de zijpanden tegen de muren, doch in een en ander komt veel verschil van bouwtrant voor.

De torens, welke uit deze eeuwen bij ons gevonden worden, zijn gedeeltelijk onvoltooid gebleven, zoo als te Arnhem, Deventer, Zutphen, Zierikzee, Dordrecht, Rotterdam, Wijk bij Duurstede en andere plaatsen, en somtijds later met steenen koepels of hout gedekt.

De fraaiste en volmaakste torens ziet men te Groningen, Utrecht, Rhenen, Amersfoort, Breda, Delft en Bommel. Te Middelburg en 's Hage zijn zij zeshoekig van grondvorm.

Twee torens aan den westgevel worden uit deze eeuwen alleen aan de St. Walburgskerk te Arnhem gevonden; en te Deventer schijnt de westgevel insgelijks voor twee torens aangelegd te zijn geweest, hoewel er maar één toren gebouwd is.

Zeldzaam zijn de steenen spitsen of piramides op de torens; zij zijn ons alleen bekend op den toren der Oude kerk te Delft, op die te Heemskerk en eene kleine spits op den toren te Andel.

Kloostergangen of galerijen bij kapittelkerken en kloosters, vindt men te Utrecht in den Dom en te Middelburg bij de Abdijkerk. Die van de kloosters zijn meest verdwenen, echter bestaat er nog eene achter het stadhuis te Haarlem.

Dorpskerken worden uit deze eeuwen van verschillende grootte gevonden; de meeste zijn zonder kruis, en wanneer er pilaren of zuilen in zijn, is het middelpand met de zijpanden onder hetzelfde dak gesteld. Bijna allen zijn van baksteen gebouwd, en waar zij gedeeltelijk uit tufsteen bestaan, is deze steen waarschijnlijk afkomstig van eene oudere gesloopte kerk. Het ruim is zeldzaam, doch het koor meermalen met steen verwulfd.

Wanneer men koren hooger vindt dan het ruim, dan zijn zij altijd later aangebouwd, en niet zelden verwulfd. Aan

den westkant ziet men gewoonlijk eenen meer of min. versierden toren. In Friesland en Groningen zijn de oude dorpstorens algemeen met een dak tusschen twee brandgevels gedekt. (Zie mijn stukje in de Vrije Fries, 1847). De koor-sluiting is gewoonlijk driesijdig, enkele malen plat.

Ornamenten. Het menigvuldig gebruik van baksteen was niet gunstig voor de versiering onzer gebouwen; ook zijn de baksteenkerken altijd de eenvoudigste, daar de gekleurde en verglaasde steenen niet voorkomen, en de baksteen niet dan het uithouwen van eenige lijsten en staven om de deuren en vensters toeliet.

In de 13de en 14de eeuwen gebruikte men meest zand- of mergelsteen en trachijt aan onze groote kerken, in de 15de en 16de eeuwen begon men eerst den blaauwen eskozijschen steen aan te wenden.

Beeldwerk is er weinig uit deze tijden meer overig, dewijl het grootste gedeelte daarvan met altaren, doopvonten enz., bij den beeldenstorm vernield, of later bij de hervorming uit de kerken weggeruimd is. Het schilderwerk schijnt echter op vele plaatsen niet dadelijk weggenomen, maar in den loop der jaren overgewit te zijn: daar uit de teekeningen van Saenredam en Zachtlevens, op het stadhuis te Utrecht berustende blijkt, dat op het laatst der 17de eeuw nog veel daarvan voorhanden was. Nu en dan ook komt weder van dit schilderwerk iets voor den dag, hetgeen dan vooral verdient bewaard te worden. Uit het weinige, dat hier en daar nog overgebleven is, blijkt het, dat de ornamenten met roode, geele, blaauwe, witte en andere meest schitterende kleuren beschilderd waren. Het ware te wenschen, dat bij gelegenheid van herstellingen, de dikke kalklaag, waarmede de muren onzer kerken gewoonlijk overdekt zijn, afgenomen wierd, en met de oorspronkelijke kleur van den zandsteen ook de fijnheid der ornamenten weder zichtbaar ware.

Hoewel er zeer weinige berigten aangaande Nederlandsche bouwmeesters uit de middeleeuwen tot ons gekomen zijn, mo-

gen wij echter veronderstellen, dat onze landgenooten daarin niet veel bij vreemdelingen achter gestaan zullen hebben. Wij weten toch dat in 1455 het bouwen der zuilen van het koor der Nieuwe kerk te Delft aanbesteed werd aan zekeren *Jacob van der Burch, meester van den Dom te Utrecht*, en dat in 1470 voor de gemelde kerk te Utrecht gemaakt werd een *soen Sacraments-kays, costelyke gekonden*. Zou men hieruit mogen opmaken, dat de bedrevenheid in het bouwen van kerken en het bewerken van ornamenten vooral te Utrecht te huis behoorde?

Wij vinden in het hiervoor aangehaalde werk van H. Otte, bladz. 41, als bouwmeester in de Rhyjnlanten genoemd Andrees (Andries?) van Everdinge en Claims (Klaas?) van Buere, namen die bij uitsluiting op Nederlanders schijnen te wijzen. In 1523 vinden wij nog als bouwmeester van de houten spits op de kerk te 's Bosch genoemd Johannes Popelius (van Poppel?) een Bosschenaar.

Uit het een en ander kunnen wij dus opmaken, dat ook hier bekwame bouwmeesters gebloeid zullen hebben, die misschien met de Duitsche *Bauhütten* in betrekking stonden.

OUDSTE KERKEN

VÓÓR DE 11de EEUW.

St. Thomas kapel te Utrecht. Gesloopt in 1826. Zij was zonder twijfel de oudste steenen kerk in ons land, want gesticht zijnde door den Frankischen koning Dagobert omstreeks den jare 631, in den hoofdzetel van de magt der Franken, kan men gissen dat zij van hare stichting af van steen geweest zij. Hoewel zij door Willebrord en zeker door latere

NB. De met † geteekende kerken kennen wij alleen volgens berichten.

1) Volgens een handschrift en teekening uit de bibliotheca Musaschenbroeckiana: Zie ook de teekeningen op het stadhuis te Utrecht.

bisschoppen, ook nog voor het laatst in 1413 herbouwd werd, was hare grondvorm waarschijnlijk dezelfde gebleven. Zij bestond tot op hare slooping in 1826, uit een langwerpig vierkant met een smaller en lager platgesloten koor, terwijl het onderste der muren nog bestond uit groote tufsteen. Zij moet met het koor ongeveer 22 Ned. ellen lang geweest zijn.

St. Salvator of Oud-Munsterkerk te Utrecht. Gesloopt in 1587 ten behoeve van de verdedigingswerken der stad. — Zij was gesticht door Willebrord, omtrent het jaar 700, en werd verwoest door de Noormannen bij hunne verovering der stad Utrecht in 857. Bisschop Balderik van Cleve, herbouwde haar waarschijnlijk op dezelfde grondslagen na de verdrijving der Noormannen in 917. Bij den zwaren brand van 1148, was zij de eenige kerk die gespaard bleef.

Het was eene kruiskerk van tufsteen met een koor, langer dan het ruim¹⁾. Daar dit geheel in strijd is met den algemeenen vorm der eerste Christenkerken, komt het mij waarschijnlijk voor, dat het koor met de crupta en de beide torens aan den westgevel bijvoegselen eener latere eeuw, misschien wel der 11^e geweest zijn. Van de tweede crupta, vermeld bij Matthaeus, *de Fund. et Fatis Eccles.*, is op den plattengrond geen blijk te vinden; dan de crupta onder het koor schijnt bijna eens zoo lang als die der St. Pieterskerk geweest te zijn en aan elken kant zes zuilen in de lengte gehad te hebben. De beide zijpanden alleen zijn, naar het schijnt, gewelfd geweest.

St. Walburgskerk te Groningen. Wegens bouwvalligheid gesloopt in 1627. In de 9^e eeuw gebouwd, was zij in ons land een der zeldzame voorbeelden van den koepelbouw van Karel den Grooten. Volgens de beschrijvingen vertoonde deze

¹⁾ Zie de plattegronden en afbeeldingen dezer kerk, zoo op het stadhuis als bij den heer jhr. mr. A. M. C. VAN ASCH VAN WIJCK berustende.

kerk een zwaar achthoekig gebouw van tufsteen , met eenen verhoogden koepel en gewelven ¹⁾, in den trant der kapel op het Valkhof te Nijmegen , doch zonder twijfel grooter dan deze, dewijl zij niet alleen tot kerk, maar ook tot vesting bij de twisten tusschen de burgers van Groningen en de bisschoppen van Utrecht diende.

Johannes de Lemmege zegt in zijn chronicon Groningantum „St. Walburgskerke was beneden gewelft in 't zuiden en in 't noorden, tusschen de kerke en den toorn, en daar was een klein steenen koer, regt vierkant met een kelder onder, en dat koer gink men op met 12 trappen van steen, ende de kerke hadde boven ende beneden kleine vensters met ijzeren tralien gemaakt 2)“ Uit de bestaande onvolledige afbeeldingen dezer kerk kan men niet oordeelen of de toren met het koor en den kelder (crypta?) daaronder geene bijvoegsels der 11de eeuw zijn geweest. (Aanteek. N°. 12).

Kapel op het Valkhof te Nijmegen. Dit gebouw wordt tegenwoordig niet meer voor eene Heidensche kapel, maar teregt voor eene Christenkerk uit den tijd van Karel den Grootten gehouden, hetgeen hare volmaakte overeenkomst met de kerk, door den genoemden vorst te Aken gebouwd, bewijzen kan. Even als deze is het een achthoek, omgeven met een zes-tienzijdigen buitenmuur en voorzien van een ingansportaal aan de westzijde. De buitenmuren zijn echter bijna geheel met baksteenen vernieuwd, zoodat nog maar alleen de binnenste pilaren en bogen met een klein gedeelte van den buitenmuur uit tufsteen en in den rondbogenstijl overig zijn. Ook kunnen wel deze oude deelen herkomstig zijn van de herstelling van het Valkhof door keizer Frederik Barbarossa in 1155; doch de grondvorm is zonder twijfel oorspronkelijk. Op de galerij of bovenkerk zijn achthoekige dwergzuilen met kubieke kapitelen in de bogen. Bij de stichting schijnt de

1) Groninger Volks-almanak, 1843.

2) MATTHAËUS, Analecta. Tom. I.

buitenmuur in elk der vakken twee rondbogige vensters, in eene soortgelijke nis boven elkander geplaatst, gehad te hebben. Misschien was zij de kapel van het alhier door Karel den Grooten gebouwde slot of paleis, daar zij in verband stond met het oudste gedeelte der voormalige gebouwen op het Valkhof. (Zie de Beschrijving door A. Oltmans, Amst. 1847).

ELFDE EEUW.

St. Pieterskerk te Utrecht. Deze kerk werd door den Utrechtschen bisschop Bernulphus, waarschijnlijk tusschen de jaren 1039 en 1056, benevens vele andere stads- en dorpskerken gesticht. Hare bouwtrant is in den vorm der zuilenbasiliken, doch zeer eenvoudig, terwijl het metselwerk van tufsteen vrij ruw bewerkt is. Het ruim heeft aan elken kant vijf zuilen van blokken zandsteen, met dikke kubieke kapiteelen en zware antieke basementen, zonder eenige ornamenten en zonder het blad op de hoeken. De schaften hebben de verdunning naar boven konisch, en de kruispilaren zijn vierkant en zwaar. Het koor is zonder omgang met den halven zeshoek gesloten en wegens de daaronder gelegene crypta veel hooger dan de kerk, vanwaar men met een breedten steenen trap tot dit koor opklimt.

Bij de stichting was er aan beide zijden eene kapel, waarvan de zuidelijke later afgebroken en vergroot werd. Nog had deze kerk aan den westkant twee torens, die met den gevel door den storm van 12 Aug. 1674 zwaar beschadigd en vervolgens gesloopt zijn geworden. Zij was voor geen steenen gewelven aangelegd, terwijl het gewelf dat nu in het koor en kruis gezien wordt er later aangebragt is waartoe men eenige vensters heeft moeten dicht metselen. In de zijdepannen zijn, naar het schijnt, oorspronkelijk vensters geweest en tusschen de torens was eene galerij, die op twee zuilen met kubieke kapiteelen rustte. De vensters in de koorsluiting zijn naderhand vergroot en puntbogig uitgehakt, maar nu geheel dicht gemetseld; zij schijnen aanvankelijk klein en

twee aan twee boven elkanderen geweest te zijn.

Nog in de 17de eeuw bestond er aan de zuidzijde dezer kerk een kloostergang, waarvan eene gedeeltelijke afteekening voorhanden is op het stadhuis te Utrecht. Volgens deze afbeelding bestond hij uit zware vierkante pilaren en zuilen met vierkante (Bijzantijsche) kapiteelen daartusschen gesteld.

Naar oude oorkonden zoude deze kerk twee of drie malen, namelijk in de jaren 1076, 1148 en misschien ook in 1279 verbrand zijn; nogtans kan men uit haren bouwtrant opmaken dat de geledene schade niet groot moet geweest zijn en zich waarschijnlijk slechts tot het dak zal bepaald hebben, dewijl al het muurwerk bijna ongeschonden bewaard is gebleven.

De eenige uitgehouwene versierselen van deze kerk zijn twee ronde staven met banden en kapiteelen door twee puntbogen verbonden, aan de noordelijke deur; deze ornamenten schijnen echter in den smaak der 12^e eeuw, en dus later aangebragt te zijn.

Vóór de beschadiging door den storm in 1674 was ook deze kerk met schilderwerk voorzien, terwijl de zuilen veelkleurig gemarmerd, en de kapiteelen met witte banden, lofwerk en cherubim op eenen rooden of blaauwen grond versierd waren.

Tegen den boog boven den ingang van het koor (de triomfboog) zag men eene schilderij, voorstellende eenen bisschop met het model eener kerk in elke hand en twee kerken aan zijne voeten. Deze afbeelding stelde waarschijnlijk Bernulphus voor, den stichter der St. Pieters- en St. Janskerken, dewijl men gewoon was de stichters van godshuizen af te beelden met het model eener kerk in de hand; terwijl de kerken aan zijne voeten misschien doelden op de stichting der St. Paulus abdij te Utrecht en der Lebuinuskerk te Deventer. Naast hem zag men de apostelen Paulus en Andreas¹⁾.

1) Zie de teekeningen op het stadhuis te Utrecht en de beschrijving in het tijdschrift van Utrecht. 1838.

St. Janskerk te Utrecht. Deze kerk, waarschijnlijk na de St. Pieterskerk door bisschop Bernulphus gesticht, is kleiner dan de eerste. Zij is ook eene kruiskerk van tufsteen, met vierkante pilaren zonder kapiteelen of eenige ornamenten (de lijsten aan den oorsprong der bogen zijn er voor eenige jaren bij eene herstelling aangebragt). Merkwaardig is, dat deze kerk tusschen de pilaren wijde puntbogen heeft, welke, zoowel als de bovenmuren met de rondbogige vensters, blijkbaar tot haren oorspronkelijken bouw behooren 1). Denkelijk had deze kerk twee torens aan den westgevel, waarvan de laatste in 1687 werd afgebroken, toen de nieuwe gevel gebouwd is. De kloostergang aan de noordzijde was reeds vroeger in 1600 weggeruimd 2). De St. Janskerk schijnt door de branden van 1148 en 1279 meer dan de St. Pieterskerk geleden te hebben: een der beide torens schijnt toen reeds weggeraakt te zijn, terwijl ook de zuidelijke kruisarm die met baksteen hersteld is, daaraan herinnert. Misschien was ook het koor door die onheilen allengs zoo bouwvallig geworden, dat men het in 1556 moest vernieuwen.

St. Plechelmus kerk te Oldenzaal. Van de kerk door bisschop Balderik in 954 te Oldenzaal gesticht, is boven den grond niets meer overig, en behalve den toren behooren de oudere deelen van de kerk aldaar tot den bouw van bisschop Bernulphus, omstreeks 1043. Na den fellen brand van 1492, heeft men de zuidermuur en de koorsluiting weggebroken, en kerk en koor aanmerkelijk vergroot.

Deze kerk was oorspronkelijk geheel in den vorm der basiliken; te weten, de zijpanden half zoo breed als het schip, het koor zonder omgang en rond gesloten en twee half ronde altaarnissen in de kruisarmen.

1) Wanneer men veronderstelde dat er tusschen de p'laren nog eene zuil bestaan had door rondboogjes verbonden, zoude zulks aan het muurwerk, na de wegneming der kalk, kunnen onderzocht worden.

2) Zie Utrechtsch pleinen en straten door N. V. D. MOEDE, pag. 157 en 159.

Zij is een zwaar gebouw, zoowel wegens de bouworde als door den Bentheimersteen, waaruit het geheel bestaat, dat in een streng eenvoudigen trant gebouwd is, en meer de kenmerken der buitenlandsche kerken draagt, dan St. Pieter en St. Jan te Utrecht. Hare pilaren zijn vierkant, eene zware en lichtere wisselen elkander af, de eerste dragen het gewelf en de groote bogen, de andere de bovenmuren van het schip. De zware pilaren hebben platte pilasters en ronde staven in de hoeken. De eenige versierselen bestaan in eene lijst van kleine blokjes om de pilaren aan den oorsprong der gewelven en in veervormige ornamenten op de kubieke kapitelen der staven, terwijl derzelver basementen het blad of een daarmede overeenkomend ornament op de hoeken vertoonen.

De gewelven zijn zwaar, en zonder ribben, alleen met platte banden van den eenen grooten pilaar tot den anderen.

In het noorder zijpand bevinden zich tegen den muur pilasters en nissen met de pilaren en bogen overeenkomende. De vensters schijnen oorspronkelijk allen zeer klein geweest te zijn.

Uitwendig is de kerk zeer eenvoudig met enkele platte pilasters, de nieuwere gedeelten alleen hebben steunbeeren. De deur in het noorder zijpand staat in een vierkanten voorsprong en is naar gewoonte zeer laag, zonder versiering met uitzondering van eene rond gebogene lijst (tore) en twee staven met kubieke kapitelen ter zijde.

De altaarnis vertoont uitwendig eenige door rondboogjes verbondene staven met kubieke kapitelen, naast haar staat nog een, schijnbaar oorspronkelijk, klein gebouw, denkelijk eene sacristie of bergplaats. Aan den noordkant van het koor bevonden zich zonder twijfel dergelijke vertrekjes, die bij het bouwen van de nieuwe sacristie in 1525 weggeruimd zijn ¹⁾.

Op het noorder zijpand is tegenwoordig de latijnsche school

1) Vergelijk de beschrijvingen dezer kerk in den Overijsselschen Volks-almanak voor 1838 en 1841.

tegen den bovenmuur aangebouwd, waardoor de vensters aldaar digtgemaakt zijn; men kan echter van binnen hunne omtrek nog zien.

Koor der St. Lebuinus-kerk te Deventer. Het koor met de crypta daaronder, is nog overig van deze kerk, door bisschop Bernulphus gesticht. Gelijk het koor van de St. Pieterskerk te Utrecht, is het met den halven zeshoek gesloten; maar men schijnt hier meerdere moeite tot versiering aangewend te hebben; want de hoekpilasters, kruispilaren en de hoeken van de voormalige kruisarmen zijn met ronde gordelstaven voorzien. Behalve deze, nog zichtbare, gedeelten der oude kerk, bevinden zich aan het westeinde nabij den toren nog twee pilaren, gelijk aan die van het kruis. De staven aan al deze deelen zijn met vierkante, op verschillende wijze versierde, kapitelen en basementen met het blad op de hoeken, voorzien. Vroeger kwam het mij voor, dat deze ornamenten tot eene herstelling of verfraaijing der kerk in de 12de eeuw behoorden, doch eene nadere beschouwing en vergelijking dezer kerk met de kerken te Oldenzaal, Ootmarsum en eenige buitenlandsche godshuizen, hebben mij overtuigd, dat deze Lebuinus-kerk zeer wel ten tijde van bisschop Bernulphus in dien smaak kan gebouwd zijn, terwijl men hieruit tevens moet opmaken, dat ten zijnen tijde de kerken aan geene zijde den IJssel fraaijer zijn opgebouwd dan in den hoofdzetel des bisdoms.

Bij het vergrooten dezer kerk in de 13de, 14de en 15de eeuwen, heeft men de oude koormuren tot breede pilaren doorbroken, en de zijpanden zoo breed gemaakt, als de oorspronkelijke kruisarmen lang waren, waarvan de vermelde overblijfsels nog aanwezig zijn.

Het bestaan van pilaren nabij den toren, gelijk aan die van het kruis, doet vermoeden, dat de kerk van Bernulphus even lang als de tegenwoordige geweest zij, weshalve zij dan ook grooter dan eenige andere, door hem gestichte kerk geweest zou zijn.

De pilaren van het schip hebben den schijn van doorgeslagen muren, waartegen halfronde pilasters en zuilen gezet zijn; terwijl de bladvormige versiering der kapiteelen daarbij aan de 12de eeuw doet denken. Hoe het zij, wij kunnen deze gissingen slechts aangeven en laten de beslissing over aan deskundigen, die beter in de gelegenheid zijn, om deze merkwaardige, den bouwtrant van vijf eeuwen in zich bevattende, kerk te beschouwen.

Westgevel der St. Nicolaas kerk te Utrecht. Hoewel het aan oorkonden ontbreekt aangaande de stichting der Parochiekerken te Utrecht, bewijst nogtans dit merkwaardige overblijfsel dat de St. Nicolaaskerk aldaar reeds in de 11de. eeuw aanwezig moet geweest zijn.

Het is een voorbeeld hoe in deze eeuw de kerktorens en gevels meestal gebouwd en versierd werden, namelijk met platte pilasters en waterlijsten door boogjes of regthoeken ondersteund. De deur is geheel vernieuwd, zij schijnt echter nimmer zeer versierd te zijn geweest, het ronde venster in den gevel is toegemetseld. In de bommelgaten zijn dwergzuilen met kubieke kapiteelen en nog eene langwerpige draagsteen daarop. De gevel en de beide torens zijn geheel van tufsteen, waaruit ook de zuidelijke muur dezer kerk voor een groot gedeelte bestaat, hetgeen doet vermoeden dat dezelve van de eerste kerk afkomstig is, die misschien in de groote branden van 1148 of 1279 vernield zij en later herbouwd werd. Omtrent de 16de eeuw heeft men op beide de torens koepels gezet, waarvan de noordelijke door den storm van 1674 vernield en niet weder herbouwd is.

St. Maria kerk te Utrecht. Deze kerk, afgebroken in 1813 was in haren bouwtrant eene der fraaiste van ons land. Zij werd gebouwd in 1082, onder bestier van bisschop Koenraad en met medewerking van keizer Hendrik IV., door wiens krijgsvolk, bij de verovering van Milaan, eene aan de H. Maagd toegewijde kerk verwoest was geworden, wanneer de gemelde vorst gelofte had gedaan eene dergelijke kerk elders te doen

bouwen. Vandaar dan ook dat zij van alle kerken in ons land het meest in bouwtrant met die uit het zuidelijk Europa overeen kwam. Zij was een zwaar gebouw van tufsteen, met pilaren en ornamenten van gelen en rooden zandsteen. Hare oorspronkelijke vorm was bijna gelijk aan die der St. Plechelmus kerk te Oldenzaal, zijnde eene Basiliek met rondgesloten koor en kruisarmen met altaarnissen.

De westgevel was echter meer in den bouwtrant der zuidelijke landen, en had twee smalle torens op de hoeken. Aan den zuidelijken kruisarm bevond zich een laag verwulfd vertrek, misschien de oude kapittelkamer, en daarboven eene boekerij; uit deze kapittelkamer ging men in den kloostergang. Op het midden van het kruis stond eene achthoekige koepel. De zware pilaren waren belegd met platte en halfronde pilasters, en tuschen hen waren ronde zuilen, die eene galerij of bovenkerk, even breed als de zijpanden, droegen. In deze bovenkerk rusten wederom de bovenmuren op kleinere zuilen, tusschen de groote pilaren gesteld. Tegen den westgevel was eene op zuilen steunende galerij, die de einden der bovenkerk vereenigde; de trappen naar deze galerij voerende bevonden zich waarschijnlijk in de torens. Alle kapiteelen waren kubieken, doch die der bovenkerk schijnen eene nabootsing der Corinthische stijl geweest te zijn. De steenen gewelven hadden platte kruisribben en zijn vermoedelijk van de stichting af in de kerk geweest. Uitwendig was deze kerk vrij eenvoudig met eene daklijst van rondboogjes voorzien ¹⁾).

1) Ik heb de bijzonderheden aangaande deze kerk getrokken uit eenen platten grond tijdens den afbraak gemaakt, en mij door wijlen den heer *M. v. D. MONDE* medegedeeld, uit verschillende teekeningen op het stadhuis te Utrecht voorhanden, uit de *M. S. beschrijving van Utrecht* door *SCHOEMAKER*, en uit de beschrijving dezer kerk in het tijdschrift van Utrecht, jaargang 1835; terwijl de vorm der altaarnissen blijkbaar was uit het gedeelte, dat bij den afbraak in 1844, nog overig was. De groote en ronding van het oorspronkelijke koor bleken mij uit het oude fundament, dat tijdens den afbraak van het nieuwe koor, in zijn geheel gevonden werd en uit op den kant gezette stukken tufsteen bestond.

Zij had vele veranderingen ondergaan; het oorspronkelijke koor was in 1421 afgebroken en door een grooter vervangen. Een der torens aan den westgevel was in 1577 door het geschut van het kasteel Vredenburg vernield, en de andere na den storm van 1674 gesloopt.

De gevel zelf werd in 1710 wegens bouwvalligheid afgebroken, en de kerk toen 20 voeten ingekort. Vele vensters waren grooter gemaakt en puntbogig uitgehakt, hoewel het gebouw zonder twijfel oorspronkelijk geheel in rondbogenstijl was aangelegd. Nog bestaat er een kloostergang der St. Mariakerk, hoewel nu geheel door huizen verborgen. Hij telt eenige zware vierkante pilaren en dwergzuilen met kubieke kapitelen daar tusschen, en is niet verwulfd, terwijl het bovenste gedeelte niet ouder schijnt dan de 16de eeuw.

De Ruïne op het Valkhof te Nijmegen is zonder twijfel de halfronde koorsluiting der oude slotkapel, hetgeen hare vorm, versiering en ligging naar het oosten bewijzen. Uit de tekenen der afgebrokene gewelven blijkt het, dat zij eene crupta gehad heeft, waarvan de korten dikke zuilenschaften van kalksteen, die nu verspreid liggen, de zuilen kunnen geweest zijn. In de ronding bevinden zich vijf vensters en daaronder drie ronde lichtgaten voor de crupta. De kapitelen zijn verschillend, zoowel van kubieken als van Corintischen vorm en de beide nog in de ronding staande zuilen komen zeer nabij den Antiek Romeinschen vorm.

Uitwendig is de muur versierd met rondbogen, halve zuilen en verschillend bewerkte kapitelen en draagsteenèn; de daklijst is Byzantijsch en fraai. Hoewel ik dit fraaije overblijfsel wegens den rondboogstijl, in de 11de eeuw geplaatst heb, zal het denkelijk afkomstig zijn van de herstelling van het Valkhof door keizer Frederik Barbarossa in 1155, dewijl er in andere landen vele kerken uitde 12de eeuw in dezen trant gevonden worden. (Zie de Beschrijving der Nijmeegsche kapellen door A. Oltmans, Amst. 1847).

De St. Janskerk te Arnhem, afgebroken in het begin de-

zer eeuw, is mij alleen bekend uit een paar afbeeldingen in den Tegenw. staat der Vereenigde Nederlanden, en schijnt, naar den bouwtrant te oordeelen, in deze of in het begin der volgende eeuw gesticht te zijn geweest. De westgevel had twee torens met pilasters en rondboogjes en een inspringend portaal voorzien. Het koor en kruis waren van later tijd en werden misschien vernieuwd, nadat deze kerk in de jaren 1419 of 1425 door brand beschadigd was. Verdere bijzonderheden zijn mij aangaande deze kerk niet bekend; alleen dient nog opgemerkt te worden, dat er volgens de gemelde afbeeldingen geene galerij of bovenkerk schijnt geweest te zijn, en dat de pilaren vierkant waren.

Crypta of kelderkapel te Utrecht. Zij bevindt zich onder het hooge koor der St. Pieterskerk en is te gelijk met deze door bisschop Bernulphus gesticht. Zij heeft eene lengte van ruim 12, en eene breedte van 7 ellen, en is aan de oostzijde rond gesloten met drie vensters. De ingangen zijn ter wederzijde aan het westelijk eind, alwaar men door de nevensstaande kapellen met trappen in dezelve afdaalt.

Tegen de zijmuren bevinden zich nissen en platte pilasters zonder kapiteelen, alleen met eene lijst of draagsteen aan den oorsprong der gewelven voorzien; deze zijn platter dan den halven cirkel en geheel effen zonder banden of ribben. Zij rusten op zes zuilen van gelen zandsteen met zware kubieke kapiteelen en Antieke basementen. De schaften zijn konisch gevormd en, even als te Deventer en Emmerik, twee aan twee gelijk versierd. De beide oostelijke hebben horizontale, de beide westelijke, perpendiculaire zigzag-vormige, en de beide middelste, schroefvormige groeven ¹⁾.

Crypta te Deventer. Deze komt in het algemeen met die te Utrecht overeen, doch is grooter, daar zij omtrent 14 el lang en 9 el breed is. De zes zuilen hebben soortgelijke

¹⁾ Zie de beschrijving in het tijdschrift van Utrecht, jaarg. 1838.

basementen en kapiteelen, de schaften der beide oostelijke zijn met een soort van schubben bedekt, misschien eene navolging van den stam der palmboomen, de beide middelste, met ronde, en de beide westelijke, met scherpe schroeflijsten. Deze versiering met schroefvormig lijstwerk (*striata*) komt als zuilen versiering reeds bij de Romeinen voor. Hier te lande verschijnt zij weder in het laatste tijdvak der Germaansche bouwkunde, zooals aan den toren der Grootekerk te Haarlem, het stadhuis te Kuilenburg en aan andere gebouwen uit de 15de en 16de eeuwen zichtbaar is. De gewelven dezer *crupta* zijn gelijk aan die der *crnpta* te Utrecht; de nissen ter zijde zijn bij het vergrooten der kerk tot lichtgaten doorgebroken. Tot in 1841 was zij half met zand en puin gevuld, wanneer zij door de zorg van eenige oudheidminnaars opgeruimd werd; de vloer bestaat uit in den kalk gelegde keisteenen, aan het oostelijk einde ziet men er het overblijfsel van een altaar en in het midden een put ¹⁾).

Aangaande de putten, welke hier, even als te Lund en Dalbije in Zweden, in de *crupta*'s gevonden worden, zou men kunnen gissen, dat zij misschien gemaakt zijn om water te leveren, wanneer men in de kerken belegerd mogt worden: daar toch zwaar gebouwde kerken meermalen in de vroegere middeleeuwen tot wijkplaatsen bij oorlog of binnenlandsche onlusten dienden, was er niets natuurlijker dan dat men aldaar zorg droeg voor eenen waterput, even als deze gewoonlijk in de kelders van versterkte kasteelen gevonden worden.

Crupta te Emmerik. De St. Maartenskerk dezer stad waarin de *crupta* gevonden wordt, was het eerst door Willebrordus gesticht. Zonder twijfel zal deze kerk met zoovele andere gedeeld hebben in het lot van meermalen verwoest te worden. Het tegenwoordige koor en de *crupta* zijn, naar den bouwtrant te oordeelen, uit de 11de of uit het begin

1) Zie de beschrijving in den Overijsselschen Volks-almanak voor 1839, 1841 en 1842.

der 12de eeuw, hoewel de kerk later veranderd en verkleind schijnt 1).

De crypta is in vorm gelijk aan die te Utrecht en Deventer, zijnde aan het oosteinde rond gesloten, 11 à 12 ellen lang en 9 el breed met soortgelijke gewelven. Van de zes zuilen bestaan de twee oostelijke uit vier, de twee middelste, uit acht, en de twee westelijke, uit zestien ronde staven, welke te zamen bij de vier eerste zuilen eene vierkante, doch aan de twee laatste eene ronde bundel zuil uitmaken. Van de vier eerste zijn de kapiteelen afgedeeld in even veel deelen als er staven zijn, aan de twee laatste zijn het platte kubieken. Door ophooging van den vloer waren de basementen met aarde bedekt. Aan elke zijde is eene kapel waardoor men in de crypta komt, de zuidelijke schijnt naderhand vergroot, doch de noordelijke heeft den oorspronkelijken vorm behouden en is inwendig rond, uitwendig driezijdig. Het koor der kerk is insgelijks inwendig rond en uitwendig vijfzijdig van vorm.

Kerk te Gent in de Overbetuwe. Van deze kerk wordt alleenlijk het koor tot godsdienstoefening gebruikt; het ruim schijnt sedert langen tijd reeds zonder dak te zijn geweest, zijne beide muren bestaan uit lage rondbogen, op vierkante pilaren van tufsteen rustende. De boog nabij den toren gaat tot half onder denzelfen. Hieruit moet men besluiten, dat de toren even als het koor bijvoegsels van lateren tijd zijn; de bogen zijn allen met baksteen en toegemetseld zonder blijk van vensters.

Ongetwijfeld heeft deze kerk voorheen zijpanden gehad en werd het toenmalige dak door de bogen gedragen, gelijk

1) Ik kan niet overeenstemmen met het gevoelen van G. KINKEL, (Geschichte der Bildende kunst bei den Chr. volkern), die deze crypta tot den tijd van Willebrord brengt, zij toont toch eene meer gevorderde kunst aan dan die van Utrecht en Deventer, zoodat men alsdan eene terug- in plaats van vooruitgang der kunst zoude moeten veronderstellen, behalve dat de kerken ten tijde van de eerste christenpredikers buiten twijfel hoogst eenvoudig waren, ook geloof ik dat er geene bewijzen zijn dat men in onze noordelijke gewesten voor Karel den Gr. cryptae gesticht heeft.

men zulks nog aan vele dorpskerken ziet. De grootte der baksteen en doet vermoeden, dat deze bogen uit de 11de of 12de eeuw afkomstig moeten zijn.

Dergelijke bogen vindt men in de kerkmuren te Leur bij Nijmegen, doch hier is alles van baksteen, terwijl het toemetselen der bogen bijna gelijktijdig met de stichting geschied moet zijn, daar de steenen even groot zijn en er onder de bogen kleine rond gedekte vensters gezien worden. De toren alhier schijnt van denzelfden tijd, denkelijk uit de 12de eeuw.

Kerk te Renkum. Indien dit dorp zoo oud is als bij Rademaker, (Kabinet van Ned. Oudh.) gezegd wordt, zal hier zeker reeds vroeg eene, misschien steenen, kerk gestaan hebben, doch ik vind geene reden om de stichting der tegenwoordige kerk vroeger dan de 11de eeuw te stellen. Zij bestaat uit een vierkant, gevormd door vier bogen en vier hoekpilaren, waartegen noord- en zuidwaards eene kleine kruisarm gebouwd is, en oost- en westwaards het koor en de toren zich bevinden. Kerk en koor zijn van goed behakte tufsteen, doch de toren en het bovenste van het vierkant van baksteen gebouwd, hetgeen aan eene latere herstelling en bijbouwing doet denken; ook is de toren meer in den bouwtrant der 12de eeuw. De koorsluiting met den halven zeshoek schijnt een later toevoegsel uit de 12° of 13° eeuw te zijn; de vensters in de zijmuren aldaar zijn later vergroot, doch waren oorspronkelijk klein en rondbogig, gelijk nog in de kruisarmen. Alleen het koor en de noordelijke kruisarm heeft een gewelf; het eerste misschien uit de 12de of 13de eeuw afkomstig en het laatste van gelijken tijd als de kerk; in het vierkant schijnt het gewelf weggeraakt te zijn. Het geheel is zeer eenvoudig en alleen hebben de koormuren eenige versiering.

Deze in zijne soort eenige kerk in ons land schijnt aangelegd voor eenen vierkanten koepel of toren, misschien was er toen aan den westkant een ingangsportaal, in welks plaats men naderhand de toren gebouwd heeft.

TWAALFDE EEUW.

OVERGANGSTIJD TOT DEN PUNTBOGENSTIJL.

St. Simon- en Judaskerk te Ootmarsum. Deze is zeker eene der merkwaardigste kerken van ons vaderland, dewijl zij de meeste ornamenten in den Romaanschen bouwtrant bevat. Het ruim alleen is nog in den oorspronkelijken toestand, daar het koor in de latere middeleeuwen geheel vergroot en de kruisarmen verbreed zijn, terwijl voor eenige jaren de toren afgebroken en de westgevel vernieuwd is. Ik heb niet kunnen opsporen, wanneer deze kerk gebouwd zij, doch de puntbogen, die zich zoowel aan de pilaarbogen en gewelven als uitwendig aan eenige oorspronkelijke deuren en vensters bevinden, en de meer sierlijke bouwtrant doen mij hare stichting plaatsen in de 12de eeuw, den overgangstijd tot den puntbogenstijl.

Even als de kerk te Oldenzaal is ook deze geheel van Bentheimer zandsteen gebouwd en uitwendig vrij eenvoudig, met uitzondering van de beide zijdeuren, die in eenen vierkanten voorsprong geplaatst en met verscheidene belegbogen, waarin zich ronde en achtkante staven bevinden, versierd zijn.

Deze staven rusten op dwergzuilen met Romaansche kapitelen, terwijl boven om de belegbogen een rand met kleine rozetten of knopen loopt.

Inwendig zijn er om den andere eene zware en lichtere pilaar geplaatst, de eerste dragen de gewelven en de laatste alleen de bovenmuren, die zeer laag zijn, dewijl de kerk het eerste en oudste voorbeeld is van genoegzaam even hooge gewelven, waardoor de bovenmuren met de gewoonlijk daarin geplaatste vensters wegvallen. De zware pilaren hebben vele inspringende hoeken, waarin ronde staven met kelkvormige kapitelen. De lichte pilaren hebben slechts twee hoeken met staven in de zijpanden, overeenkomende met de pilasters aan de zij-

muren. De kruispilaren zijn belegd met zware ronde staven, die vierkante kapiteelen met Romaansche versierselen vertoonen. De gewelven zijn zonder twijfel oorspronkelijk en puntbogig met ronde ribben. De zware pilaren worden vereenigd door sterke bogen en breede banden, waartegen zich ronde staven met gordels bevinden, even als in de kerk te Zutphen.

Van den oorspronkelijken grondvorm dezer kerk is weinig op te maken wegens de geheele vergrooting van het koor en de kruisarmen en het afbreken van den toren; doch waarschijnlijk zal hij met dien van de kerk te Oldenzaal overeen gekomen hebben.

St. Walburgskerk te Zutphen. Van deze kerk, gesticht door Otto graaf van Zutphen en ingewijd in 1105 door Burkhardus bisschop van Utrecht, zijn nog alleen het middelpand en de kruisarmen overig, dewijl de zijpanden, waarschijnlijk na den brand en den val des torens in 1446, geheel afgebroken en vergroot zijn. De oude deelen vertoonen een merkwaardig voorbeeld van den bouwtrant der 12de eeuw en komen vrij wel met die te Ootmarsum overeen. Om den anderen staan ook hier zware en ligte pilaren, welke ronde staven met kelkvormige kapiteelen in de hoeken hebben. De zware pilaren zijn vereenigd door bogen met ronde gordellijsten. De bogen en gewelven zijn puntbogig en de gewelfribben scherper gevormd dan te Ootmarsum. Het koor is met den halven zeshoek gesloten en de kruisarmen schijnen zoo lang geweest te zijn als de breedte is der nieuwe zijpanden. Aan den westgevel ziet men eene nog oorspronkelijke puntbogige deur met gordelzuilen en een drievoudig venster boven dezelve.

Twijfelachtig schijnt het of de kerk voor de vergrooting in de 15de eeuw even hooge zijpanden, als de kerk te Ootmarsum, dan wel lagere gehad heeft; het laatste zouden de lage bogen onder den toren kunnen aanduiden, alsmede eene kraal-lijst, die boven over die bogen en ook aan de ligte pilaren gevonden wordt, en dus langs de geheele lengte van het ruim schijnt geloopen te hebben, voor dat de bovenmuren tot bogen

doorgeslagen waren, waarbij dan ook de bovenvensters weg-geraakten 1).

St. Nicolaas of Bergkerk te Deventer. Zij werd in 1198 onder bisschop Diederik van der Are gesticht 2); van deze stichting zijn alleen de zuilen en bovenmuren overig, de torens schijnen meer in den bouwtrant van het laatst der 11de eeuw te zijn. De muren der zijpanden zijn gewis van de verbouwing der kerk in 1463 herkomstig, en bestaan slechts gedeeltelijk uit tufsteen. Inwendig ziet men eenvoudige ronde zuilen met eene breede lijst voor kapiteelen en ronde basementen. De bogen daartusschen zijn, in het ruim en de koorsluiting, puntbogen, maar rond in het koor en hebben zeer eenvoudige profilen zonder lijstwerk. Van de kapiteelen der zuilen gaan drie ronde gekoppelde staven opwaarts, die de gewelfribben dragen; deze zijn hoekig, zoodat het gewelf, naar het schijnt, van later tijd, misschien wel van de verbouwing in 1463 dateert, te meer dewijl het overeenkomt met dat in de zijpanden, alwaar de ribben op dergelijke ronde staven, doch met kelkvormige kapiteelen voorzien, rusten. Het ruim is vier, en het koor drie bogen lang, de koorsluiting is met den halven achthoek. De trans daarom is gevormd met zevenzijden van den 14hoek, gelijk zulks meer aan transen uit de 15de eeuw voorkomt.

Westelijk gedeelte der St. Joriskerk te Amersfoort. Hoewel deze kerk volgens oorkonden eerst in 1248 zoude ingewijd zijn 3), heb ik gemeend de vermelding van dit gedeelte in de 12de eeuw te moeten plaatsen. Het zijn eenige vierkante pilaren en lancetbogen zonder eenige versiering die den bouwtrant

1) Bij de inwijding werden ook door den bisschop de giftbrieven dezer kerk vernieuwd; er had dus voor deze eene oudere kerk gestaan, die verbrand was en door bisschop Willem in 1059 met de tienden der aanwassen in den Rijn werd begiftigd. (VAN SPAAN, *Inl. tot de gesch. van Geld. D. I. blz. 185*).

2) Kerkelijk en wereldlijk Deventer.

3) VAN BEMMEL, *Beschrijving van Amersfoort*.

dezer eeuw verraden, en waar de kerk, in de 15de aan en om gebouwd is. Boven de dragende bogen ziet men twee puntbogige openingen boven den anderen, waarvan de bovenste, vensters, en de onderste openingen eener galerij of bovenkerk schijnen geweest te zijn, of mogelijk enkel gediend hebben tot verligting der bovenmuren. De toren dezer kerk, hoewel in het zijpand nabij het voormalige kruis staande, vertoont ook den bouwtrant der 12de eeuw.

Toren der St. Plechelmuskerk te Oldenzaal. Deze toren, geheel van Bentheimer steen, is zwaar van bouwtrant en blijkbaar later gebouwd dan de kerk. De ornamenten bestaan in waterlijsten, gedragen door verschillende soorten van bogen met en zonder pilasters of dwergzuilen, en vertoonen duidelijk den stijl der 12de eeuw. Het bovenste gedeelte van dezen toren is weder in den bouwtrant der 13de of 14de eeuw en dus van later tijd.

Toren der St. Janskerk te 's Hertogenbosch. Men vindt vermeld, dat Godfried, hertog van Braband, omtrent 1184 eene stad stichtte ter plaatse waar 's Hertogenbosch gelegen is 1). Waarschijnlijk is de toren aldaar van eene toenmaals gebouwde kerk. Later is wel het onderste gedeelte daarvan met gehouwen steen bekleed en het bovenstuk er opgezet, doch het middelvak vertoont duidelijk den overgangstijd in zijne platte pilasters, en waterlijsten met boogjes en nissen, terwijl de bommelgaten in puntbogige nissen met ronde staven en dwergzuilen bevat zijn. Dit geheele oude gedeelte is van baksteen gebouwd.

De plaatsen, waar ik aan de kerken, zoo door eigene onderzoekingen als door berigten, en volgens de platen van den Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, sporen van den bouwtrant der 11de en 12de eeuwen gevonden heb, zijn:

In Noord-Holland. Op Wieringen, Ouddorp, Watwilde, Egmond, Heemskerk, Heiloo, Velzen, Castricum.

1) OUDENHOVEN, Beschrijving van 's Bosch.

Zuid-Holland. Sassenheim , Ouderkerk , Weesp , Nederhorst den Berg , Rijnsburg , Oestgeest , Overschie , Hillegondsberg , Bodegraven.

Gelderland. Kerkwijk , Brakel , Schoonderwoerd , Hagestein , Leerdam , Lexmond , Ermeloo , Hoewelake , Wageningen , Renkum , Dodewaard , Hien , Setten , Elde , Velp , Rheede , Ellekom , Beekbergen , Doornenburg , Gent , Bemmell , Valburg , Slijk Ewijk , Andelst , Beusichem , Buurmalsum , Wadenhoijen , Avezaat , Deijl , Meteren.

Utrecht. Houten , Odijk , Werkhoven , Leusden , Jutphaas , Maarssen , Leersum , Doorn , Benschop.

Friesland. Het grootste gedeelte der dorpskerken , behalve de dorpen gelegen in de nieuw aangewonnene polders , zooals de Bildten en eenige misschien later geheel vernieuwde kerken op bloeiende dorpen.

Ook de voormalige Lieve Vrouwe- of Nijehoverkerk te Leeuwarden , afgebroken in 1765 , was in den trant der 12de eeuw gebouwd.

DE TIENDE EEUW.

VOLMAAKTE PUNTOGENSTIJL.

St. Bartholomeuskerk te Delft. Zij werd begonnen in 1240 door Bartholomeus van der Made , ter plaatse waar vroeger een houten kerkje gestaan had. Haar oorspronkelijke aanleg is langwerpig zonder kruis , het koor is zonder omgang en met den halven tienhoek gesloten. De ronde zuilen zijn zwaar en dus misschien bestemd geweest voor een steenen gewelf , dat niet tot stand is gekomen ; de kapiteelen vertoonen ééne rij bladen en de voetstukken zijn achthoekig. Het schip heeft geene bovenvensters.

De geheele noordzijde dezer kerk is omtrent de 15de eeuw vernieuwd en met eenen kruisarm en eene vijfzijdig geslotene kapel , naast het koor , vergroot. In dit gedeelte bevinden zich ook eenige zuilen , die nieuw schijnen te zijn , en balustrades in den smaak der renaissance.

De kerk is van baksteen, en de nieuwe kruisarm alleen van gehouwen steen gebouwd. De zware vierkante toren staat binnen de kerk. Er bevindt zich een houten koorhek van 1603.

St. Maartens- of Domkerk te Utrecht. Op de plaats waar deze kerk gebouwd is, was reeds door Willebrord in 690 eene kerk gesticht, die door de Noormannen, bij de inneming van Utrecht in 857, verwoest werd. Bisschop Balderik herstelde haar in 934. Op nieuw herbouwd in 1015 door bisschop Adalbold, verbrandde dit godshuis in 1148. Eindelijk in 1254 door bisschop Hendrik van Vianden geheel nieuw begonnen zonder dat er van het vorige gebouw iets is blijven staan. Van deze stichting is nu nog het koor met de kruisarmen en de kloostergang overig. Het ruim is nimmer geheel volbouwd geweest, dewijl daaraan de springbogen en het steenen gewelf ontbraken, hetgeen de oorzaak was van zijne instorting bij den storm van 1 Aug. 1674. Uit het volbouwde en wel bewaarde koor, gelijk ook uit drie van het ruim overgeblevene kapellen blijkt het, dat deze kerk in den volmaakten Germaanschen bouwtrant is aangelegd geweest. Het ruim had twee zijpanden met kapellen, die geene latere bijvoegselen waren, maar tot den oorspronkelijken aanleg behoorden, hoewel de Caumont, Hist. Sommaire, pag. 180, zegt, dat deze eerst in 1300 in gebruik zijn gekomen.

De overhoeks geplaatste pilaren zijn bedekt met hoekige en ronde belegstaven, waarvan alleen diegenen welke de gewelfribben dragen, bladkapiteelen hebben, terwijl de overige zonder kapiteelen de profilering der bogen daarstellen. Aan de koorsluiting en in den koortrans zijn deze staven meest allen rond en met bladkapiteelen voorzien, die aan den oorsprong der bogen bijna eene krans om de pilaren vormen.

Boven de bogen is eene galerij (triforium) van tootboogjes doch zonder veel sieraden.

De vensters hebben verschillend vlechtwerk, hetgeen meestal nog wel bewaard is.

Uitwendig zijn de frontispicen boven de vensters verschil-

lend bewerkt. Over het algemeen dragen de versierselen het kenmerk van den zuiveren Germaanschen stijl, doch zijn hier niet zoo veelvuldig aangebragt als aan de St. Janskerk te 's Bosch. In het zuidelijk zijpand zijn de belegstaven der pilaren peervormig en gaan, zonder blijk van kapiteelen, in de gewelfribben over; aldaar bevinden zich ook een paar kapellen, welker ornamenten tot een later tijdvak schijnen te behooren. De kloostergang, aan de zuidzijde van het koor, heeft even als de kerk deels kapiteelen en deels in de gewelfribben doorlopende staven. (Aant. N°. 10).

De voormalige kapittelzaal, nu het auditorium der academie, schijnt uit een later tijdvak van den Germaanschen bouwtrant te zijn. Zij vormt een langwerpig vierkant, omtrent 30 Ned. ellen lang en 10 ellen breed, is fraai verwulfd en heeft aan elken kant op de muren zes belegzuilen met fraaije bladkapiteelen, welke op draagsteen en beelden versierd, rusten.

De toren, ten westen van de kerk, was voorheen alleen door gewelven met de kerk verbonden, zoodat er een open doorgang tusschen beide bleef. In 1321 begonnen was hij na 60 jaren volbouwd, zijne vormen zijn zwaar; het onderste gedeelte, bijna geheel zonder versierselen, is van baksteen gebouwd, het bovenste is achthoekig en doorluchtig. Tot de eerste omgang hoogte $142\frac{1}{2}$ Utrechtsche voeten, de tweede omgang $109\frac{1}{2}$, de derde $98\frac{1}{2}$, de houten kap 34. Onder is de toren 71 Utr. voet dik.

De maten der kerk waren omtrent deze :

Lengte van het ruim	45 Ned. el.
» » » koor	29
» » » kruis	42
Breedte van schip en koor . .	12
» » 1° zijpand. . . .	6,5
» » 2° zijpand. . . .	6
Diepte der zijkapellen	4,5
Breedte van koortrans	5

Diepte der kapellen om dezelve . - 2,5

Spanning der bogen in ruim en koor 6,4

Idem in koorsluiting. 4

De hoogte van het groot gewelf in het koor, dat zonder twiifel even hoog is als het voormalig ruim, bevat 119, en die der zijpanden 70 Utr. voeten.

De koorsluiting en de trans zijn gevormd met vijf zijden van den tienhoek.

Aan de noordzijde van het koor is de voormalige sacristie, alwaar nu het gaz ter verlichting der kerk bereid wordt.

De kerk is uitwendig bijna geheel van gehouwen steen, zoowel van geelen en rooden zandsteen, als van trachijt uit het Zevengebergte en van eskosijnschen steen.

Uit Matthaeus, de Fund. Eccl. pag. 34, blijkt het, dat het hoog altaar voor den ingang van het koor stond, met een oxaal (oxali) dat bij de Reformatie afgebroken werd. (Aant. N°. 7).

St. Cunera kerk te Rhenen. Te Rhenen zou reeds in de 11de eeuw eené kerk gebouwd zijn geweest, van welke echter geene overblijfselen bestaan. De tegenwoordige kerk schijnt, naar den bonwtrant te oordeelen, uit de 13de eeuw te zijn, hetgeen nog meer waarschijnlijkheid verkrijgt door de bijzonderheid, vermeld bij Matthaeus, de Fund. Eccles., dat namelijk de graaf van Bentheim in 1277 het Jus Patronatus of regt der begeving dezer kerk aan de Duitsche ridders overdroeg; dewijl nu dit regt meestal gegeven werd aan den stichter der kerk of aan den genen, die tot den bouw bijgedragen had, zoo is het zeer vermoedelijk dat de gemelde kerk omtrent dien tijd door of met hulp der Duitsche ridders gebouwd zal zijn.

Zij is niet groot en vrij onregelmatig, hebbende ten noorden van het middelschip één, en ten zuiden twee panden. Al de gewelven zijn even hoog, van steen gebouwd en met kruisribben voorzien. De pilaren, te weten drie in de lengte zijn op ongelijken afstand en wijd van een geplaatst, zoo zelfs dat hare tusschenruimte de breedte van het middelschip

overtreft. Zij staan overhoeksch en zijn bekleed met de doorlopende profielen der bogen zonder kapiteelen.

In het midden van elk der vier zijden is eene ronde belegstaaf, met bladkapiteel voorzien aangebragt, die de gewelfribben draagt. Tegen de zijmuren rusten de ribben op half achthoekige staven, die op eene waterlijst eindigen. Het koor is zonder trans met drie zijden van den achthoek gesloten; aan den noordkant bevindt zich eene kapel of sacristie.

Uitwendig is de kerk geheel van baksteen gebouwd, behalve eenige versierselen op de steunbeeren en aan den zuidelijken ingang, die later aangebragt schijnen te zijn.

De toren, gewis de sierlijkste van ons land, werd begonnen in 1492 en geëindigd in de eerste helft der 16de eeuw.

St. Janskerk te 's Hertogenbosch. De fraaiste kerk in den Germaanschen bouwtrant hier te lande, munt uit zoowel door grootte als door menigvuldigheid van versierselen. Zij is echter ook niet geheel volbouwd, daar er ter wederzijde van den toren een klein gedeelte eener kerk overgebleven is, welke misschien nimmer volbouwd werd en waarvan in de geschiedenis geene melding wordt gemaakt, tenzij men haar houde voor de Lieve Vrouwe kapel, die vóór de stichting der tegenwoordige kerk aldaar moet bestaan hebben. (Zie Oudenhoven, en ook de beschrijving dezer kerk door Maubachius, 's Bosch 1789). Volgens deze oorkonden is omtrent het jaar 1280 de eerste steen aan dit gebouw gelegd, terwijl sommigen 32, en anderen 50 jaren stellen, eer dat het dak op het gebouw kon gezet worden.

Voor de voltooiing eener kerk als deze schijnt dit tijdvak vrij kort te zijn, zoodat het vermoedelijk is dat daarbij alleen aan het koor te denken is, en men misschien tot in de 15de eeuw aan het gebouw heeft gewerkt. Hiervoor toch pleit zoowel het onvoltooid blijven der kerk aan het westeinde, als het verschil van ornamenten in- en uitwendig aan het koor en ruim.

Tot het bouwen van de hoofdkerk der Meijerij erlangde

men van alle kanten hulp en geld, en vele aflaten werden tot dat einde gegeven en verkocht. In de Oudheden en Gestichten van 's Hertogenbosch, 1749, lezen wij: »Alzoo deze kerk op eenen moerigen grond gebouwd is, zoo heeft men eerst het moer moeten uithalen en de basementen der kolommen aan elkander gehecht zijnde, opdat de een niet dieper dan de andere zoude zinken, op ingebragt zand en daarop gespreide ossenhuiden, moeten grondvesten.»

In het jaar 1419, op den 30 April, werd een groot gedeelte der stad en ook deze kerk door eenen fellen brand geteisterd; en vervolgens den 25 Julij 1584 sloeg het onweder in de hooge houten spits op het kruis, die geheel afbrandde en ook aan het dak en het inwendige der kerk zooveel schade toebrengt, dat de regering nog in 1591 van »hare verbrandde hoofdkerk» melding maakt. Gewis zijn na deze branden ook de gewelven gedeeltelijk vermaakt, want die in de kruisarmen zijn blijkbaar uit den laatsten tijd der Germaanschen bouwtrant herkomstig.

De gemelde houten spits werd in 1523 begonnen en was drie jaren later voltooid; zij moet zeer kunstig gemaakt zijn geweest, had drie omgangen en was met slag- en speclklokken voorzien en met lood bedekt. De bouwmeester heette Johannes Popelius, een Bosschenaar. Dat deze spits zich 300 voeten boven het dak der kerk zoude verheven hebben, mag wel onder de vertelsels gerekend worden, die men elkander wijsmaakte en naschreef, zonder op de mogelijkheid er van na te denken.

In de belegeringen van 's Hertogenbosch in 1601 en 1603 werd ook de kerk zwaar beschadigd, waaromtrent men aangeteekend vindt »dat de steenen van de hoofdkerk afgeschoten bij den aartshertog Aalbrecht voor en achter nedervielen.» In de belegering van 1629 door prins Frederik Hendrik, heeft zij op nieuw aanmerkelijk geleden, wanneer onder anderen het orgel in het Lieve Vrouwe koor aan stukken geschoten werd, zoodat na het overgaan der stad niet terstond

in de kerk kon gepredikt worden. Aan den toren ziet men nog duidelijk de teekenen der kogels, waarmede hij getroffen werd.

Hoewel nu de ornamenten door brand en kogels, wind en weder veel geleden hebben, is daarvan nog genoeg overig, om deze kerk met de fraaiste buitenlandsche kerken te kunnen vergelijken; zij is ook in ons land de eenige die eenen koepeltoren op het kruiskwadraat en dubbele springbogen tegen de bovenmuren vertoont.

Haar platte grond is een Latijnsch kruis met twee zijpanden naast het ruim en koor, doch alleen met kapellen in den kooromgang.

Het koor is gesloten met vijf zijden van den twaalfhoek. Aan de noordzijde is in de 15de eeuw eene groote kapel of Lieve Vrouwe koor aangebouwd en aan de zuidzijde bevinden zich onder anderen eenige vertrekken tot woning van den koster ingerigt.

Inwendig is de kerk geheel in den stijl der lijsten of staven, de gewelfribben en profilen der bogen namelijk dalen zonder door kapiteelen afgebroken te worden, langs de pilaren neder. Hierdoor hebben hare belegstaven denzelfden vorm als die deelen, waarvan zij de voortzetting zijn, te weten die aan de zijden der gewelven zijn peervormig en die aan de zijde der bogen half rond en half achthoekig. Evenwel is de profilering der pilaren in deze kerk niet zoo sterk als die in den Dom te Utrecht. De galerij onder de bovenvensters is met tootboogjes en cirkels versierd.

Het spansel der bogen in het koor is met vierkante en dat in het ruim met ornamenten in den *stile flamboyant* opgevuld.

De oorspronkelijke beelden en altaren in deze kerk zijn weggenomen toen zij, na de overgaaf der stad in 1629, aan de Hervormden was ingeruimd, doch de beschildering met lofwerk aan het gewelf en de geelgrijze kleur der lijsten is behouden gebleven en onlangs vernieuwd.

Het koor is ingesloten door eenen muur met staven en

toothoogjes voorzien , waaraan men in de koorsluiting koperen staven en houten snijwerk ziet.

Voor aan het koor bevindt zich een oxaal of lectorium , zeer prachtig met vele beelden van verschillende soorten van marmer in den Italiaanschen smaak bewerkt , dat in 1613 voltooid werd en waarvan de kosten 11,000 bedroegen.

Aan den zuidkant van den toren in het oudere deel der kerk bevindt zich het fraaije koperen doopvont.

De Lieve Vrouwe kapel heeft zoo in- als uitwendig wel fijne, doch ook meer gekunstelde ornamenten en toont ons dus duidelijk den laatsten tijd van den Germaanschen bouwtrant aan.

Hoewel deze kerk over het geheel in éénen stijl gebouwd is , blijkt het echter , dat zij niet in eens en naar hetzelfde bestek , althans niet door denzelfden bouwmeester , is opgetrokken : zoo heeft het koor b. v. scherpere puntbogen dan het ruim , de frontispicen aldaar bevatten beelden , en die van het ruim vlechtwerk in den stile flamboyant , ook inwendig in het ruim zijn de ornamenten duidelijk in den smaak der 15de eeuw. Het is dus te vermoeden , dat wel het koor in 1280 aangevangen en in 30 jaar voltooid is , doch dat men aan het westelijk gedeelte tot in de 15de eeuw gewerkt heeft, zonder dat nogtans de westgevel voltooid is.

De ingangen in de beide kruisarmen zijn rijk versierd; aan de zuidzijde is een vooruitspringend, overdekt portaal, waarvan echter de ornamenten zeer vergaan zijn , dewijl zij uit eene zachtere soort van steen bestaan ; men schijnt voor het grootste gedeelte zandsteen aan dit gebouw gebruikt te hebben.

De vierkante koepel op het kruiskwadraat heeft aan elken der hoeken eene doorluchtige trap.

Bijna al het vlechtwerk in de vensters is verdwenen en door nieuwe glasramen vervangen, echter bestaat er nog een zeer fraai raam in den noordelijken kruisarm.

Al de gewelven hebben kruisribben , behalve de later gemaakte in de kruisarmen en in de Lieve Vrouwe kapel ,

waar zij, overeenkomstig den bouwtrant der 15de eeuw, kunstiger te zamengesteld zijn.

† *St. Maartenskerk te Groningen*. Daar van deze kerk melding wordt gemaakt op het jaar 1235 (zie Groninger Volksalmanak voor 1844), en de vorm van hare pilaren en ornamenten met den trant dezer eeuw overeenkomt, heb ik haar in dit tijdvak geplaatst.

Het ruim dezer kerk heeft drie even breede en even hoogepanden of schepen, zonder kruisarmen, vierkante pilaren met inspringende hoeken en belegzuilen, waaraan bladkapiteelen tot het dragen der gewelfribben aangebragt zijn. In het noordezijpand bevinden zich dergelijke halve pilaren tegen de zijmuren en in het zuidelijke, halfronde zuilen.

Aan het westelijk eind staan twee ronde zuilen, gelijk aan die van het koor; het schijnt dat dit gedeelte bij den brand en val des torens in 1415 beschadigd, en bij het bouwen van den tegenwoordigen toren vernieuwd is geworden. Alle gewelven zijn van steen en de muren geheel van baksteen gebouwd; in de voorgaande eeuw zijn de puntgevels boven elk der vensters afgebroken en onder ééne lijst gebragt. (Zie over het koor op de 15de eeuw).

Oude- of St. Nicolaaskerk te Amsterdam. Deze kerk moet reeds vóór het einde der 13de eeuw bestaan hebben, dewijl toenmaals Jan van Zierk, bisschop van Utrecht, verlof gaf het altaar aldaar te vernieuwen.

Van dezen tijd schijnen echter alleen de zuilen van het schip en koor afkomstig te zijn, dewijl de zijpanden kappen en buitenmuren, naar den bouwtrant te oordeelen, in de 15de eeuw daargesteld werden, waardoor de kerk aanmerkelijk vergroot zal zijn.

Het ruim heeft 5 en het koor 4 ronde zuilen in de lengte, die wegens de dunheid nimmer bestemd schijnen om steenen gewelven te dragen, zij zijn voorzien met bladkapiteelen en achthoekige voetstukken.

Koor en trans is met vijf zijden van den tienhoek gesloten. In het groote pand is onder de bovenvensters eene versiering van hout aangebragt. Alle gewelven zijn insgelijks van hout. (Zie op de 15de eeuw).

Van de vier *Parochiekerken* der stad Utrecht mist men alle oorkonden aangaande hare eerste stichting, weshalve men daar alleen naar den bouwtrant kan oordeelen. Volgens dezen zijn allen eens of meermalen vergroot of geheel verbouwd geworden, en daar dit vermoedelijk omtrent de 13de of het begin der 14de eeuw moet geschied wezen, misschien na in den grooten brand van 1276 geleden te hebben, laten wij hare beschrijving alhier volgen.

St. Nicolaaskerk te Utrecht. Dat alhier reeds in de 11de eeuw eene vrij aanzienlijke steenen kerk moet gestaan hebben, blijkt uit den westgevel en de beide torens. De kerk zelve is naderhand geheel afgebroken, en van den tufsteen, waaruit zij zonder twijfel bestond, is de zuidelijke muur voor een gedeelte opgetrokken. De tegenwoordige kerk heeft drie even hooge panden, met slechts gedeeltelijk steenen gewelven, het koor heeft geen trans en is met drie zijden van den achthoek gesloten. De pilaren zijn langwerpig vierkant, met platte pilasters, terwijl de gewelfribben op draagsteenen rusten. De vensters zijn vrij spits en de muren van baksteen zonder ornamenten.

St. Geertruidakerk te Utrecht. Hoewel deze kerk volgens Matthaeus, de *Foundatione et Fatis Ecclesiarum*, in 1231 buiten de stadsmuren stond en omtrent 1319 binnen de stad verplaatst werd, is het echter uit het tegenwoordige gebouw vermoedelijk, dat ter plaatse der tegenwoordige reeds in de 11de of 12de eeuw eene kerk of kapel moet gestaan hebben: de tegenwoordige pilaren toch zijn niet anders dan de doorgebrokene tufsteenen muren eener oude kerk, waarvan ook boven de bogen nog eene rij boogjes in den smaak der 12de eeuw en kleine toegemaakte vensters zichtbaar zijn.

De toren is van baksteen en is in den bouwtrant der 12de eeuw.

Bij het vergrooten der kerk zijn de zijpanden bijna even hoog als het middelpand geworden; het koor is klein, zonder trans, en met drie zijden van den achthoek gesloten, de muren zijn van baksteen, de gewelven overal van hout, de vensters lancetbogen.

St. Jacobskerk te Utrecht. Dit is eene ruime kerk met drie even hooge en bijna even breede panden met steenen gewelven voorzien. Elk dezer panden is aan den oostkant met drie zijden van den achthoek gesloten, zonder uitstekend koor, en eene weinig uitstekenden kruisarm. De pilaren zijn vierkant en hebben aan den kant der gewelven drie belegstaven, tot het dragen der gewelfribben aangebragt. In het midden hebben zij bladkapiteelen en aan de zijden zijn het doorloopende staven. Zeker is ook deze kerk in de groote brandonheilen van 1148 en 1276 beschadigd en naderhand vergroot geworden, want de pilaren nabij den toren zijn verschillend van die aan het oostelijk eind, en de toren is blijkbaar van vroegeren tijd, dan de nu daarom gebouwde kerk. In de belegering van het kasteel Vredenburg door de Utrechtsche burgers in 1576 leed deze kerk veel door het geschut der Spanjaarden. Nog staat er boven het dak der kerk in den toren eenen steen met dit opschrift: »*Ano 1576 hebbe min die Spaengers va Freeborg leet ghedae, Godt versacht dat ick bleef staen.*” Het geheele oostelijk gedeelte der kerk is tot een koor afgesloten door een hek met koperen spijlen. Ook bevinden er zich eenige later aangebouwde kapellen.

Buur- of Mariakerk te Utrecht. Hoewel deze kerk volgens Matthaeus, de Fund. et Fat. Ecclesiarum, in 1156 gesticht zoude zijn, schijnt zij oorspronkelijk aangelegd voor drie even hooge en even breede panden; waaruit men moet opmaken, dat daar ter plaatse reeds omstreeks de helft der 12de eeuw eene kerk met even hooge gewelven gebouwd is, of dat zij naderhand geheel en al afgebroken en vernieuwd zoude zijn.

De zuilen zijn rond, met vier ronde belegzuilen, welker bladkapiteelen een vroegen tijd der Germaansche bouwkunst aantoonen en eenigzins gelijken naar die der St. Lebuinuskerk te Deventer. Voetstukken zijn aan deze zuilen niet te zien, dan alleen aan vier zuilen nabij den toren, die misschien later gebouwd zijn. De gewelven zijn allen van steen met eenvoudige kruisribben voorzien. In de 15de of 16de eeuw heeft men deze kerk met twee panden vergroot door het wegbreken der buitenmuren, waardoor de scheidingsmuren der kapellen pilaren werden. De beide koren zijn in 1587 afgebroken.

VEERTIENDE EEUW.

St. Maartenskerk te Bommel. Zij werd begonnen in 1300 en ingewijd in 1304 door Gerard van Nassau, schatmeester van het sticht van Utrecht. Bommel was als dorp reeds in 998 door keizer Hendrik aan den bisschoppelijke stoel van Utrecht gegeven. Zonder twijfel stond hier dus reeds vroeg eene kerk, die door de tegenwoordige vervangen zal zijn. Hoewel zij niet zeer groot is, heeft haar inwendige bouwtrant iets bevaligs vereenigd met het verhevene, dat het kenmerk moet zijn van een aan het Opperwezen toegewijd gebouw.

Het is geene kruiskerk, en de zijpanden gaan niet om het koor, maar eindigen met drie zijden van den twaalfhoek tegen de koormuren, en hebben ruim $\frac{1}{4}$ van het midden pand in de breedte. De pilaren zijn zeshoekig en hebben aan de zijden van de gewelven drie ronde staven met zeer fraaije bladkapiteelen voorzien; tegen de zijmuren rusten de gewelfribben op dergelijke staven, waarvan er slechts één tot op den grond doorgaat.

Al de gewelven zijn van steen en met dooreenlopende ribben, zonder knoopen op de vereenigingen. Daar de bovenmuren zich weinig boven de zijdaken verheffen, zijn ook de bovenvensters klein en geheel in de kluizen der gewelven bevat. Gelijk met den oorsprong der gewelven, op de hoogte

der bladkapiteelen, is een galerij (triforium) met balustrade van tootboogjes.

Het koor is een weinig lager dan het ruim en eenigzins anders van bouworde, hoewel Slichtenhorst zegt, dat deze kerk door een en denzelfden bouwmeester afgewerkt is. Men ziet namelijk hier niet drie ronde staven op de penanten, maar één achthoekige staaf met een verschillend bewerkt kapiteel. Op de kruisribben zijn ook knopen met beeldwerk. Het koor is gesloten met vijf zijden van den twaalfhoek.

De toren rust in de kerk op twee zware veelhoekige pilaren en dient als het ware tot portaal voor den hoofdingang. In de kerk is nog veel fresco schilderwerk overgebleven, benevens eene fraaije zandsteen doopvont, die van de stichting der kerk dagteekent en zich in eene uitgebouwde kapel bevindt.

Uitwendig is de kerk gedeeltelijk van tuf- en baksteen en vrij eenvoudig, zijnde alleen de toren en de beide ingangsportalen, waarvan het noordelijke uitgebouwd is, met ornamenten voorzien.

Traptorentjes zijn er aangebragt aan de beide buitenhoeken van den toren en aan het begin van het koor.

Lieve Vrouwe-kerk te Breda. Volgens den bouwtrant schijnt deze kerk uit de 14de eeuw te zijn, ook vindt men vermeld, dat zij in 1303 tot eene collegiale kerk gemaakt werd, hetgeen dus waarschijnlijk te gelijk met hare stichting zal geschied zijn. Het koor zoude in 1410 voltooid zijn door graaf Engelbrecht van Nassau. Schijnbaar moet men deze voltooiing op de koorsluiting en op de beide kapellen ter wederzijde toepassen, die van denzelfden bouwtrant zijn en uiterlijk meer versierselen hebben dan de kerkmuren.

Zij is eene kruiskerk met kapellen naast het ruim en ronde zuilen met bladkapiteelen en achthoekige voetstukken voorzien; de kruispilaren zijn, zoo als gewoonlijk, gevormd uit vier halfronde pilasters. Op de kapelmuren in het ruim zijn drie zware ronde staven. De pilaren der beide kapellen

naast het koor zijn vierkant met eenen dergelijken pilaster, in denzelfden trant zijn ook de pilaren der koorsluiting. De bogen in het ruim en koor zijn spitsler dan die van de vensters, hun profil is vlak met eenige lijsten. Onder de vensters zijn de muurvakken met verticale lijsten en klaverbladen versierd. Alle gewelven zijn van steen en met kruisribben voorzien, die gedragen worden door peervormige staven zonder kapiteelen. De vensters hebben meest allen het fraaije steenen vlechtwerk behouden, hetgeen ook den smaak der 14de eeuw kenmerkt.

Het ruim is 5 en het koor 4 bogen lang en even als de trans met vijf zijden van den tienhoek gesloten; de beide kapellen daarnaast zijn gesloten met drie zijden van den achthoek.

De fraaije toren rust in de kerk op twee zware veelhoekige pilaren, ter weerszijde daarvan is eene zeshoekige kapel. Waarschijnlijk is dit gedeelte met den toren in 1468 vernieuwd, bij welke gelegenheid hertog Philips van Bourgondie aan Jan van Nassau, Heer van Breda, tolvrijheid voor de bouwstoffen verleende. Het bovenste van den toren is achtkant met vier springbogen.

Kerk en toren zijn geheel van zandsteen, de kerkmuren hebben springbogen, doch zijn vrij eenvoudige, de koorsluiting schijnt nimmer springbogen gehad te hebben.

Behalve de fraaije doch gedeeltelijk geschondene graftombes der oude Heeren van Breda, bevat de kerk een fraai koperen doopvont en een koorhek met koperen spijlen en het jaartal 1581, benevens de banken der kanonniken in het koor. (Zie over deze kerk van Goor, Beschr. van Breda).

St. Pancras of Hooglandschekerk te Leiden. Volgens eenige narigten wordt de stichting van deze kerk in 1280 gesteld, hare bouwtrant komt echter beter met dien van de 14de eeuw overeen, waarom wij liever met andere oorkonden het begin der stichting op het jaar 1300 en dat der inwijding op 1315 stellen. (van Leeuwen en Orlers, Beschrijvingen van Leiden, Delices des Pays-Bas).

De platte grond van deze kerk is een Grieksch kruis. Minder waarschijnlijk komt mij de veronderstelling voor, dat men het ruim langer heeft willen maken, omdat de kerk op zichzelf reeds vrij groot is. De omstandigheid dat het ruim niet is volbouwd, maar slechts tot de hoogte der zijpanden opgetrokken, wordt door de schrijvers aan de Hoeksche en Kabeljaauwsche twisten toegeschreven. De kruisarmen dezer kerk zijn even als in de St. Stevenskerk te Nijmegen, die ook den vorm van een Grieksch kruis heeft, met zijpanden voorzien. Voorts heeft zij sierlijke ronde zuilen met zorgvuldig bewerkte bladkapiteelen van twee rijen bladen en eene lijst tusschen beide en tienhoekige voetstukken. Zooals dit bij de meeste kerken met ronde zuilen voorzien het geval is, bestaan hare kruispilaren uit vier halfronde pilasters, terwijl in de zijpanden de gewelfribben op sierlijke draagsteen rusten. Boven de bogen is geen omloop maar eene nis met twee platronde boogjes, die ondersteund worden door eene dwergzuil.

Op de boven penanten gaat ééne halfronde staaf met fraai kapiteel opwaarts tot het dragen der gewelfribben. Daar de steenen gewelven, waarvoor de kerk oorspronkelijk aangelegd was, alleen in de zijpanden tot stand zijn gekomen, zijn ook de springbogen achterwege gebleven, waarvan men de opengelatene kasten en de onvoltooide steunbeeren nog in de muren ziet. De bovenmuren zijn van gehouwen steen, doch zonder ornamenten, terwijl de benedenmuren alleen in de profilen en op de hoeken uit zandsteen bestaan. De beide gevels der kruisarmen van zandsteen zijn zeer fraai, met vele ornamenten in den besten Germaanschen smaak versierd, en ter zijde van de fraai versierde deuren met twee traptorentjes voorzien, die van onder achthoekig en boven rond zijn. (Zie de platen dezer gevels door den heer Humbert de Superville).

Kapellen zijn er voorts aan deze kerk niet, waarvan koor en trans met den halven tienhoek gesloten zijn.

Aan den westkant staat een klein klokkentorentje, hetwelk

naar den bouwtrant te oordeelen, van eene vroegere kerk mis-
sehien uit de 12de eeuw afkomstig schijnt.

Orlers zegt in zijne beschrijving van Leiden, dat vroeger
op de plaats dezer kerk een houten kerkje stond, hetwelk het
berderen huis genaamd werd.

St. Nicolaaskerk te IJsselstein. Dit kerkgebouw werd op
verzoek van Gijsbert Heer van IJsselstein, in 1310 onder het
bewind van bisschop Guy van Henegouwen ingewijd. Het zal
vermoedelijk bij de herhaalde brandonheilen der stad geleden
hebben, immers schijnen de puntgevels van den koortrans, de
voormalige sacristie en het ingangsportaal uit de 15de eeuw
afkomstig te zijn.

Het is eene eenvoudige kruiskerk geheel van gebakken steen
gebouwd, zonder verhoogd middelpand en met houten gewel-
ven. De zuilen zijn rond en voorzien met achthoekige voet-
stukken en lijsten voor kapiteelen. Koor en trans zijn met
drie zijden van den achthoek gesloten. In het koor prijkt de
verhevene graftombe van Alijd van Kuilenburg, overleden in
1471, huisvrouw van Frederik van Egmond, Heer van IJs-
selstein; in den smaak der Renaissance vervaardigd, vertoont
zij een liggend beeld van zandsteen en is voorzien met de wa-
penschilden van Egmond en IJsselstein.

In den noordelijken kruisarm bevindt zich eene andere
tombe, die door de banken verborgen wordt. Deze is in
den Germaanschen smaak en voorzien met de liggende beel-
den van twee geharnaste ridders, doch mist eenig opschrift
of jaartal.

Lieve Vrouwenkerk te Dordrecht. Deze fraaije kerk zoude
volgens Balen, Beschr. van Dordrecht, in het begin der
14de eeuw aangevangen zijn, doch er schijnt een geruime tijd
verstreken te zijn, vóór zij volbouwd was, daar het koor uit
zandsteen, en het ruim met de kruisarmen, den toren en het
Lieve Vrouwenkoor uit baksteen bestaan en ook een enigzins
lateren bouwtrant aanduiden. Er bevinden zich kapellen in
het ruim, het koor en den trans, en aan de noordzijde ziet

men eene groote kapel of Lieve Vrouwekoor. Het koor is zes, en het ruim vijf bogen lang; koor en trans zijn met den halven tienhoek gesloten.

De zuilen zijn zwaar en voorzien met sierlijke bladkapiteelen en achthoekige voetstukken; boven de bogen vindt men geen doorgaanden omloop, maar in de nissen onder de bovenvensters is eene balustrade, waar men met deuren opkomt. Op de kapiteelen rusten drie gekoppelde ronde staven met basementen en kapiteelen, die de gewelfribben dragen.

In het koor bevinden zich op de kapelmuren drie ronde gekoppelde pilasters, doch in het ruim de zamenloopende gewelfribben of peervormige staven.

Alle gewelven zijn van steen en voorzien met kruisribben, terwijl de knopen beeldwerk vertoonen; in het Lieve Vrouwekoor is het gewelf zeer plat en met lofwerk beschilderd; het heeft kunstige sterrenvormige ribben en rozetten op de knopen.

De zuilen hebben de natuurlijke kleur van den steen behouden en zijn in het koor van zandsteen en in het ruim van trachijt vervaardigd.

De springbogen bestaan aan het westelijk einde gedeeltelijk niet meer. De toren staat buiten tegen de kerk aan, en is slechts half volbouwd; volgens eene oude teekening moest hij vrij hoog en met eene doorluchtige piramide gedekt worden.

Onlangs heeft men bij het onderzoeken der fondamenteen des torens bevonden, dat hij op een raam of vlot van eiken- en beukenhout gebouwd is; het vergaan van het beukenhout heeft aanleiding gegeven tot verzakking waardoor men tot de afbraak zal moeten overgaan.

St. Pieterskerk te Leiden. Waarschijnlijk heeft alhier eene vroegere kerk gestaan, welke in 1121 door bisschop Godebald van Utrecht zal ingewijd zijn. (Zie de Besch. van Leiden door Orlers en v. Leeuwen). Immers de tegenwoordige St. Pieterskerk aldaar draagt geene blijken van zoo hooge oudheid. Indien men echter bij gemis van eenig narijt omtrent eene latere inwijding aan deze

kerk eenen zoo hoogen ouderdom wilde toeschrijven, dan zoude zulks toch alleen van het koor kunnen gelden, dewijl het ruim en de kruisarmen uit later tijd, en wel uit de 15de eeuw schijnen te zijn. Hiermede strijdt evenwel het berigt van Orlers, die (blz. 67) zegt, dat het koor in 1339 verbouwd werd. Diensvolgens zal in dit jaar het koor en later het ruim volbouwd zijn ¹⁾. Bij de stichting van het koor heeft men, naar het schijnt, over geene ruime middelen kunnen beschikken, daar het zeer eenvoudig is en de zuilen slechts met ruw bewerkte bladkapiteelen zonder abacus voorzien zijn. In het ruim echter, waarin zich dubbele zijpanden bevinden, zijn de zuilen en kapiteelen fraaijer en hebben twaalfhoekige voetstukken en een abacus. De zuilen in de zijpanden zijn ongeveer een derde ligter dan die van het schip, terwijl de zijpanden alleen steenen gewelven hebben.

Tegen de bovenmuren gaat eene dunne ronde staaf met fraai kapiteel opwaarts en rust op eene waterlijst boven de bogen. Onder de bovenvensters zijn verticale staven, welker bewerking de 15de eeuw aanduidt. Koor en trans zijn met vijf zijden van den tienhoek gesloten, kapellen worden er niet gevonden. Bij de kruisarmen bevindt zich aan den kant van het ruim nog eene ruimte of zijpand, even als of men bij eene vernieuwing van het koor zijpanden aan de kruisarmen heeft willen toevoegen, hetgeen men ziet aan de Hooglandsche kerk. Uitwendig is deze kerk zeer eenvoudig, hoewel grootendeels uit gehouwen steen bestaande; zij schijnt voor geen steenen gewelven aangelegd; het koor is aan de bovenmuren met baksteen hersteld. Aan den zuidwesthoek staat eene half achthoekige doopkapel en tegen den westgevel op de plaats van den in 1512 ingestorten hoogen toren bevinden zich een ingangsportaal en twee traptorentjes.

1) Het komt ons ook niet waarschijnlijk voor, dat men in het begin der 12de eeuw reeds eene kerk met zulk een groot koor zoude begonnen hebben.

St. Catharinakerk te Heusden, 1328. Eene kleine kerk, zeer eenvoudig, met achthoekige pilaren zonder kapiteelen of basementen, misschien gedeeltelijk nog uit de 12de eeuw afkomstig, tot welken tijd ook het onderste gedeelte van den toren behoort. Het koor is zonder trans en met drie zijden van den achthoek gesloten. Aan den noordkant werd deze kerk in 1550 door een zijpand en een kruisarm met zandsteen ornamenten vergroot. Kerk en toren bestaan geheel uit baksteen, overal zijn de gewelven van hout.

St. Mariakerk te Vianen. Omtrent 1327 was te Vianen eene kapel gesticht, die in 1345 tot eene Parochiekerk verheven werd, zoodat de tegenwoordige kerk aldaar uit het midden der 14de eeuw zijn zal. Zij is een tamelijk ruim gebouw voorzien met drie evenhooge gewelven van hout en evenbrede panden en kruisarmen. Het koor is zonder trans en even als de beide kortere zijpanden, met vijf zijden gesloten. In het noordelijke zijpand bevindt zich de bekende graftombe der Brederodes, opgericht in het jaar 1542.

Tegen de zijmuren der kerk staan de naar binnen gebouwde steunbeeren. De pilaren bestaan uit eenen vierkanten kern, waartegen vier halfronde pilasters die eene lijst voor kapiteel hebben; uit hare zwaarte zou men kunnen vermoeden, dat deze pilaren bestemd waren tot het dragen van steenen gewelven, die echter nergens gevonden worden. Uitwendig bestaan en kerk en toren uit baksteen.

St. Maartenskerk te Thiel 1326. Deze kerk, die niet zeer groot schijnt aangelegd te zijn, draagt nog duidelijke sporen van onvoltooiing of verwoesting, daar de bovenmuren geheel ontbreken, en de zijpanden alleen in hun geheel met steenen gewelven bedekt bestaan. De pilaren zijn laag, zwaar en achthoekig. Bij de voorgenomene volbouwing in het begin der 15de eeuw, schijnt men het kruis en koor voor ronde zuilen aangelegd te hebben, ofschoon dit niet tot stand is gekomen. De toren, mede onvolbouwd, rust in de kerk op twee veelhoekige pilaren, is zwaar van bouwtrant en met gehouwen steen bekleed.

St. Walburgskerk te Arnhem. Deze kerk, in het jaar 1328 gesticht door een kapittel van kanoniken, die uit Thiel verhuisd waren, is eene kleine, zwaar gebouwde kerk geheel uit baksteen bestaande en voorzien met twee torens aan den westgevel. Het koor is plat gesloten en even lang als de zijpanden, de pilaren zijn vierkant en de vensters klein. Gelijk aan de meeste kloosterkerken, zijn de kruisarmen niet langer dan de zijpanden en dus alleen in de hoogte zichtbaar.

St. Vituskerk te Naarden. Zij is eene middelmatig groote kruiskerk, begonnen in 1380 en bestaat geheel uit baksteen zonder ornamenten. Hare zuilen zijn rond met achthoekige voetstukken, de kapiteelen vertoonen in plaats van bladen, dieren en vogelen als versierselen. In de zijpanden alleen zijn de gewelven van steen. Het houten beschot in het middelpand is fraai beschilderd met verschillende voorstellingen, in vakken afgedeeld en daartusschen aangevuld met krullen en wapenschilden, waaronder het kruis van keel op een zilveren veld, en het gouden kruis van Jeruzalem op een veld van keel veelvuldig voorkomen.

Koor en tranen zijn vijfzijdig gesloten.

Men ziet er een goed bewaard, eikenhouten koorhek met beeldhouwwerk en met de figuren van Geloof, Hoop en Liefde, benevens het jaartal 1531. Ook het orgel is voorzien met beeldhouwwerk in den Germaanschen smaak.

† *St. Maria Magdalenakerk te Goes.* Hoewel de juiste tijd der stichting van deze kerk, gelijk van zoovele andere niet bekend is, moet zij echter in de tweede helft der 14^e eeuw reeds aangevangen zijn, daar het koor reeds bestond toen men in den aanvang der 15^e eeuw het westelijk gedeelte begon, dat in 1422 voltooid en door den vicaris Matthias ingewijd werd.

Vreemd is het dat de muren van het oostelijk gedeelte swaarder zijn en eenigzins den Byzantijnschen bouwtrant met platte pilasters verraden. — De zijpanden zijn lager, maar even breed en lang als het middelpand en, even als dit, vijf-

zijdig gesloten. — Er bestaat nog eene rij zuilen in de zijpanden, die doen vermoeden, dat de grondvorm voor eene kerk met evenhooge gewelven is aangelegd, doch naderhand veranderd geworden, terwijl men in stede daarvan een hoog middelpand gebouwd heeft. — Van de zuilen die rond zijn en met fraaije bladkapiteelen voorzien, gaat eene staaf met kapiteel opwaarts, tot het dragen der gewelfribben bestemd.

Alle gewelven bestonden vroeger uit steen, doch na den brand van 1618, die het westelijk gedeelte of ruim benevens den toren geheel vernielde, werd wel dit gedeelte met uitzondering van de toren grootendeels hersteld, doch de gewelven werden niet weder in den vorigen staat gebracht.

Het koor bestaat uit gehouwen steen en de kruisarmen zijn fraai versierd. Inwendig zijn de ornamenten niet geheel voltooid.

† *St. Nicolaaskerk te Elburg*. Eene kleine kruiskerk, gebouwd in 1398, geheel uit baksteen bestaande en voorzien met ronde zuilen van zandsteen; hare kapiteelen en basementen hebben veel overeenkomst met den Toscaanschen stijl. Alle gewelven zijn van steen, de kruisarmen en zijpanden zijn zeer smal, en het koor is zonder trans en driesijdig gesloten.

St. Nicolaaskerk te Kampen. Tot in de tweede helft der 14de eeuw vond men te Kampen een houten kerkje, in welks plaats in 1369 bij het toenemend aanzien en vermogen der stad eene geheel nieuwe en zeer fraaije kerk begonnen werd, waarvan de eerste steen gelegd werd door den burgemeester Jan van Keulen. Zij is eene groote kruiskerk, voorzien met dubbele zijpanden aan het ruim en kunstige gewelven, die nog sporen van beschildering dragen.

Gewis heeft het plan, waarnaar deze kerk is aangelegd, het vermogen der stad, die in hetzelfde jaar ook nog de Lieve Vrouwe kerk deed bouwen, overtroffen; want het ruim is veel eenvoudiger gebouwd dan het koor, waarmede gewoonlijk de bouw eener kerk begonnen werd, en dat dus meestal als het *type* van haren oorspronkelijken aanleg kan

aangemerkt worden. De bouwtrant van het koor heeft veel overeenkomst met dien der Domkerk te Utrecht; deszelfs pilaren zijn met ronde en prismatische staven belegd, waarvan de laatste, waarop, even als in de Domkerk te Utrecht, de gewelfribben rusten, met bladkapiteelen voorzien zijn, terwijl de andere zich in de profilering der bogen verliezen. Uitwendig bestaat het koor uit zandsteen en, wat vreemd is, geheel zonder springbogen gebouwd, hoewel het zich hoog boven de zijpanden verheft en een steenen gewelf heeft. Het heeft ondiepe kapellen en is met den halven tienhoek gesloten.

De kruisarmen en het ruim zijn van tufsteen gebouwd, zonder ornamenten, en veel eenvoudiger van bouwtrant. De pilaren aldaar zijn vierkant en hebben ééne dikke ronde staaf tegen elke der vlakke zijden, die van twee dwarsbanden en kapiteelen voorzien zijn.

De tweede rij van zuilen in de zijpanden zijn rond en belegd met vier ronde staven met bladkapiteelen; in de zijmuren bevinden zich dergelijke halfronde pilasters. Het ruim heeft geene kapellen, maar naast de kruisarmen groote ingangsportalen. De toren is even eenvoudig als het ruim der kerk.

Behalve een sierlijk hek van steen, dat dient ter afsluiting van het koor van den omgang of trans, vindt men hier eene doopvont en een kunstigen predikstoel, beide mede van steen, in den stijl der 15de eeuw vervaardigd.

Lieve Vrouwekerk te Kampen. Zij werd begonnen in hetzelfde jaar als de vorige, heeft drie evenbreede en evenhooge steenen gewelven, ronde zuilen met bladkapiteelen en ronde voetstukken, en een kort koor, dat zonder trans, met drie zijden van den achthoek gesloten is; naast het koor bevinden zich twee driezijdig geslotene altaarnissen, eene navolging, naar het schijnt, van den Byzantijnschen bouwtrant. De toren was voorheen hoog, doch is wegens bouwvalligheid half afgebroken.

De kerk bestaat geheel uit baksteen zonder ornamenten en is schijnbaar naar één plan volbouwd.

Broerenkerk te Zutphen. Deze kerk behoorde voorheen tot het convent der Broeders van St. Hieronymus en is waarschijnlijk in het laatst der 14de of het begin der 15de eeuw gesticht. Gelijk alle kloosterkerken is zij een langwerpig gebouw, geen kruiskerk, met een lang koor zonder zijpanden en zonder toren. Zij heeft ronde zuilen, slechts drie ellen hoog en voorzien met gladde kapiteelen; het koor is met drie zijden van den achthoek gesloten, de gewelven zijn van steen, uitwendig is alles van baksteen en met springbogen voorzien.

Lieve Vrouwekerk te Zwolle. Van Hattum, in zijne beschrijving der stad Zwolle meldt, dat Gerrit van Spoelde omtrent het jaar 1393 eenige goederen tot opbouwning van een kapelletje binnen Zwolle schonk en dat de Regering dier stad, aan wie de bestiering hiervan overgelaten was, het Godshuisje in 1399 volbouwde, uit welke beginselen de L. Vr. kerk is ontstaan; het is vermoedelijk, dat hierbij aan de nog bestaande kerk moet gedacht worden dewijl haar bouwtrant geen later tijdperk aanduidt.

Zij is eene lange, smalle kruiskerk zonder zijpanden en dus ook zonder pilaren, geheel van baksteen, zeer eenvoudig, met smalle lancetvormige vensters, ook in de kruisarmen voorzien. Inwendig staan tegen de muren half achthoekige pilasters, waarop de ribben der steenen gewelven rusten. Het koor is met den halven achthoek gesloten. Aan de westzijde bevindt zich een zware toren, gedekt met eenen nieuwen koepel van steen.

St. Jacobskerk te 's Hage. Waarschijnlijk gesticht omtrent 1399 door Hertog Aalbrecht van Beijeren, werd deze kerk in 1434 ten koste der ingezetenen vernieuwd, wanneer ook het koor vermoedelijk geheel nieuw gebouwd is. — Zij verbrandde in 1528 bij de plundering van 's Hage onder Maarten van Rossum, en andermaal in 1589 door een onweder. Als men de zandsteenen zuilen van den kalk ontbloot, is de schade door den brand veroorzaakt, nog zichtbaar in ingemetselde baksteenen. Zij is

eene ruime kerk geheel van baksteen en voorzien met drie even-hooge panden, waarvan het middelste breeder is dan de overige, met houten gewelven en zeer ver van een staande ronde zuilen met kapiteelen zonder bladen (slechts drie zuilen in de lengte, even ver van een verwijderd als het middelpand breed is); kruisarmen zijn hier niet. Tegenover de zuilen bevinden zich naar binnen gebouwde steunbeeren.

Het koor is van een anderen bouwtrant, en voorzien van een hoog middelpand met houten gewelf; er bevinden zich ronde zuilen met bladkapiteelen, en drie staven tegen de bovenmuren, men ziet er geen omloop maar platte bogen onder de bovenvensters. In de zijpanden zijn steenen gewelven benevens eene staaf tegen de zijmuren. Koor en trans zijn met vijf zijden van den tienhoek gesloten en hebben geen kapellen.

De toren is naast die der Abdijkerk van Middelburg de eenige in ons land, die eenen zeshoekigen grondvorm heeft; hij is voorts eenvoudig, geheel uit baksteen bestaande en niet volbouwd.

Kloosterkerk te 's Hage. Deze kerk, gebouwd omtrent 1395 door Margaretha, tweede vrouw van hertog Aalbrecht van Beijeren, nabij een klooster der Dominicanen of Predikheeren, heeft even als de Groote kerk, zeer ver van een staande, langwerpige pilaren, twee even hooge panden met houten gewelven, en een vijfzijdig gesloten koor zonder zijpanden. Zij is geheel uit baksteen zeer eenvoudig gebouwd, en vertoont op de hoeken eenigen gehouwen steen.

St. Janskerk te Schiedam. Deze kerk, alleen gebouwd, naar het schijnt, om eene menigte menschen in eene luchtige ruimte te bevatten, mist alle bouwkundige schoonheid, even als vele godshuizen in onze laag gelegene provincien. Zij bestaat uit drie genoegzaam even hooge en even breede panden met slanke ronde zuilen en houten gewelven. Het oostelijk gedeelte schijnt ouder te zijn; het heeft vierkante pilaren en een vijfzijdig gesloten koor, dat een weinig buiten de plat

geslotene zijpanden uitsteekt. De toren is zwaar en lomp en even als de kerk geheel van baksteen gebouwd. Het stichtingsjaar van deze kerk is ons onbekend, doch zij schijnt tot de 14de of tot het begin der 15de eeuw te behooren.

VIJFTIENDE EEUW.

St. Michielskerk te Zwolle. In deze stad moet reeds in de elfde eeuw eene steenen kerk aanwezig geweest zijn, die waarschijnlijk door bisschop Bernulphus gesticht of wel vergroot werd; althans hij schonk haar in 1040 aan het kapittel te Deventer. Zonder twijfel is hiervan nog overig de halfronde gebeeldhouwde steen, die aan den oostkant in den muur der St. Michielskerk gemetseld is, en boven den hoofdingang der oude kerk zal geplaatst zijn geweest.

In 1406 begon men den bouw dezer kerk, die in 40 jaar voltooid was.

De toren werd gesticht met de steenen van het slot Voorst, nabij de stad Zwolle gelegen en door bisschop Jan van Arkel in 1362 veroverd en afgebroken. Na herhaalde malen verbrand te zijn, stortte in 1612 deze toren in en werd toen afgebroken. De overlevering zegt, dat hij tweehonderd voet hooger dan de Utrechtsche Dom zoude geweest zijn, hetgeen wel onder de sprookjes zal behooren.

De kerk is langwerpig zonder kruisarmen, en bestaat uit drie even breede en even hooge panden met steenen gewelven, gedragen door twee rijen van langwerpig vierkante pilaren met eenig lijstwerk op de hoeken en met drie belegstaven met voetstukken en bladkapiteelen voorzien, welke dienen tot het dragen der gewelfribben. Deze pilaren staan op ongelijke afstanden; de gewelven hebben kruisribben, die tegen de zijmuren door soortgelijke staven als op de pilaren gedragen worden.

De drie panden zijn allen aan de oostzijde met drie zijden van den achthoek gesloten, terwijl het zuidelijke korter is dan

de beide andereu. In het middelste is het koor door eenen muur en een houten hek afgesloten. Uitwendig zijn de muren van tufsteen, zonder ornamenten, en met langwerpige steunbeeren voorzien.

Aan de noordzijde ziet men een fraai, groot ingangsportaal met zandsteenen ornamenten, in den smaak van het laatst der 15de eeuw.

Het vlechtwerk in de vensters is zeer eenvoudig.

Lieve Vrouwe-, St. Catharina- of Nieuwekerk te Amsterdam.

Men zegt dat zij omstreeks 1408 begonnen werd en in 1470 bijna voltooid was, genoegzaam geheel op kosten van een rijk koopman, genaamd Willem Eggart van Purmerstein. Zij is eene groote kruiskerk, met dubbele zijpanden behalve aan het westeinde. Rondom het koor zijn vijf driezijdig geslotene kapellen. De zijpanden en kapellen zijn alleen met steenen gewelven voorzien, terwijl het middelpand nimmer voor een steenen gewelf schijnt aangelegd te zijn, daar de koepelpilaren niet zwaarder dan de overige zijn, en men uitwendig geene blijken van springbogen ziet. De pilaren bestaan uit vier zware en vier lichtere ronde staven, met hollen tusschen beide. Elke staaf heeft een afzonderlijk bladkapiteel en basement, vereenigd op een achthoekig voetstuk. De steenen gewelven in de zijpanden zijn voorzien met kruisribben, die tegen de zijmuren door drievoudig zamengevoegde pilasters gedragen worden en op de knopen met beeldwerk versierd zijn.

De bovenvensters zijn op de eggen (muurprofilen) met ribben versierd, en onder hen bevindt zich een omloop met balustrade van tootboogjes. De bovenmuren worden verbonden door balken, welker stijlen op draagsteenen van fraai bewerkte en vergulde beelden rusten. Het ruim is vijf en het koor vier bogen lang en gesloten met vijf zijden van den twaalfhoek. Uitwendig is de kerk van gehouwen steen met eenige goede ornamenten.

In het jaar 1645 verbrandde deze kerk bijna geheel door een noodlottig toeval. Het schijnt echter dat de ornamenten

zoowel in- als uitwendig door dezen brand zeer weinig geleden hebben; en indien de gewelven der zijpanden na dezen brand hersteld zijn, gelijk Rademaker (Kabinet van Ned. Oudh. D. I. blz. 65) verhaalt, is deze herstelling al zeer goed in den Germaanschen smaak geschied.

St. Bavokerk te Haarlem. Zij is waarschijnlijk in het laatst der 14de eeuw begonnen en op het eind van de 15de in den tegenwoordigen staat gebragt, waartoe door de Pausen herhaalde malen aflaten zijn verleend., — Zij is eene der grootste kerken van ons land, met korte kruisarmen, waarnaast zich twee ruime kapellen bevinden, die de breedte hebben van de lengte der kruisarmen. Het gebouw zelf draagt duidelijk de blijken van niet gelijktijdig of naar één plan te zijn afgewerkt, hoewel het van den beginne af op eenen grooten maatstaf is aangelegd. Het koor toch is van ouderen bouwtrant dan het ruim; de bogen der vensters, even als die tusschen de pilaren, zijn er spits en de bovenmuren schijnen uitwendig ruwer of ouder dan die van het ruim; de zuilen aldaar zijn zeer zwaar, zonder kapiteelen en met zware achthoekige voetstukken voorzien. Het koor is met den halven zeshoek, en de trans met den halven achttienhoek gesloten. Het kruis is veel smaller dan het middelpand. In de zijpanden rusten de gewelfribben op zware halfronde pilasters, die met kelkvormige kapiteelen voorzien zijn en eenigen overeenkomst met den Romaanschen bouwtrant hebben. De zuilen in het ruim zijn ligter dan die in het koor, en hebben fraaije bladkapiteelen. De gewelfribben rusten hier op eene staaf met fraai bladkapiteel.

In het koor dienen tot dat einde drie staven met één soortgelijk kapiteel. Deze staven rusten niet op de kapiteelen der zuilen maar op eene doorlopende waterlijst.

De bovenmuren zijn hoog en de vensters klein, zoodat er groote nissen onder de vensters over zijn, waarin men balustrades van tootboogjes vindt, doch zonder omloop.

Uitwendig is de kerk vrij eenvoudig, gelijk de meeste ker-

ken in de Provincie Holland; de bovenmuren zijn van gehouwen steen en de gevels der kruisarmen zijn met puntbogen, staven enz. versierd. De muren der zijpanden zijn van baksteen gebouwd en voorzien met gehouwen steen op de hoeken en profilen.

Deze kerk is voor steenen gewelven aangelegd geworden, hetgeen zoowel uit de zwaarte der zuilen als uit de opengeblevene kasten voor de springbogen kan blijken. In de zijpanden en in het kruiskwadraat is een steenen gewelf. De overige gewelven zijn van Iersch hout met kunstige sterrenvormige ribben. In het ruim zijn zij gemaakt in 1518 en in het koor in 1532, waartoe de stad tweemaal beden gedaan heeft. Hun bouwmeester was Pieter Bagijn. Het steenen gewelf in het kruiskwadraat is voltrokken in 1535, en zijne beschildering met lofwerk is nog overig.

Men heeft aan den westkant der kerk eenen toren willen plaatsen, aan welk voornemen geen gevolg is gegeven; in plaats daarvan werd in 1516 een toren van hout op het kruis gezet, die kunstig is en eenigzins den smaak der Renaissance vertoont.

Merkwaardig zijn in deze kerk een fraai koperen koorhek in den Germaanschen smaak op eenen voet waarop gedrochtelijke menschen en dierenbeelden, met wapenschilden omhangen, afgebeeld zijn. Voorts de afsluitmuur van het koor, die grootendeels van eiken hout is, alsmede de banken der Kanoniken. Het koperen hek werd in 1510 te Mechelen gemaakt; ook was er reeds in 1422 insgelijks te Mechelen eene koperen doopvont voor deze kerk gegoten. Verder lezen wij dat in 1432, zoodra de vloeren in de kerk gelegd waren, de predikstoel gemaakt werd.

Het gewelf zoude 30 el, en de bogen 12 el hoog zijn.

Zie over deze kerk Theod. Schrevelius eerste stichting van Haarlem. — Oudh. en Gestichten van Kennemerland. — Tegenw. staat van Holland. Wolf, Beschrijving dezer kerk 1846.

St. Janskerk te Hoorn, verbrand 1838. Nadat omstreeks

1323 ter plaatse, waar later de stad Hoorn ontstond, de eerste huizen en een houten kerkje gesticht waren, werd het koor en kruiswerk omstreeks 1405 begonnen en de zijpanden in 1429 voltrokken. — Het ruim met het koor bestond uit drie panden, waarvan de buitenste breeder dan het middelste waren, alle drie evenhoog en met hout verwulfd. Slechts aan de zuidzijde had de kruisarm eenen voorsprong, terwijl hij noordwaarts eenige voeten uitgebouwd was. De zijpanden eindigden plat, doch het middelpand was aan de oostzijde vijfzijdig uitgebouwd. Inwendig tegen den westgevel stonden twee zware, uit vier halve zuilen gevormde pilaren, waarop de houten toren rustte. Het ruim had twee rijen van zeven, en het koor van zes ronde zuilen, de kruispilaren medegerekend, die uit vier halve zuilen bestonden. In het koor waren zij digter bijeen gesteld dan in het ruim en bestonden uit gehouwen steen met eene rij bladen aan de kapiteelen en zonder voetstukken.

De kerk bestond uit baksteen en was voorzien met eenigen gehouwen steen op de hoeken, oudtijds was zij uitwendig met beelden versierd, waarvan de voetstukken tot op den brand zichtbaar waren. (Zie de beschrijving door Abbing 1839.)

St. Ursula- of Nieuwekerk te Delft. Deze kerk, begonnen in 1412 is eenvoudig van bouwtrant en heeft overal houten gewelven, waarom ook geene steunbeeren tegen de buitenmuren aangebragt zijn. Zij is zeer lang en voorzien van ronde zuilen met bladkapiteelen en achthoekige voetstukken; tegen de bovenmuren ziet men ééne staaf met kelkvormig kapiteel, boven de bogen eene platte nis met 3 staven en tegen de kruispilaren twee ronde staven.

De kruisarmen komen een weinig buiten de zijmuren uit en zijn door eenen muur van de zijpanden afgescheiden; mischien zijn zij nog overblijfsels van het eerste koor, dat hier aan de toen bestaande houten kerk, in 1384, gezet werd.

Het koor, begonnen in 1453, in plaats van het vorige, is hooger en sierlijker van bouwtrant dan het ruim; het heeft

ronde zuilen met bladkapiteelen en tegen de bovenmuren eenen omloop met twee platronde bogen en drie staven met kapiteelen. In den omgang vindt men steenen gewelven en drie zware staven met kapiteelen dienende tot het dragen der ribben. Het koor is gesloten met vijf zijden van den tienhoek en de trans met negen zijden van den achttienhoek.

De toren is een der fraaiste van ons land; hij bestaat grootendeels uit gehouwen steen, is geheel volbouwd en voorzien met drie transen.

Hoe langzaam en broksgewijze men ook in ons land kerken bouwde, kan blijken uit het volgende uittreksel uit de Beschrijving van Delft, gedrukt bij Boitet in 1729.

»Nadat op deze plaats in 1381 eene houten kerk gezet was, werden aan hare oostzijde de fondamenten gelegd voor een koor en kruiswerk van steen, hetgeen omtrent 1390 genoegzaam volmaakt was, alzoo er toen de tafel van het hoog altaar ingezet, en in 1394 het sacrament in het altaar gebragt werd. In 1396 werd aan de westzijde der houten kerk de eerste steen gelegd aan de fondamenten van den toren. (Hieruit blijkt dat de houten kerk genoegzaam even lang moet geweest zijn als het ruim der tegenwoordige).

»In 1412 toen de toren tot aan de bommelgaten opgetrokken en met een kap van riet gedekt was, begon men de fondamenten van de steenen middelkerk te leggen, van den toren af tot aan het kruis, maar het duurde wel 5 of 6 jaren eer de pilaren in de middelkerk tot gelijksgronds gebragt waren, zoodat de houten kerk nog staan bleef tot 1420. Omtrent 1428 schijnt het metselwerk van het ruim tot dakhooft gereed te zijn geweest, alzoo men toen het houtwerk daarvoor maakte. Gedurende de volgende jaren bouwde men af en toe aan den toren, onder anderen besteedde de kerkmeesters in 1484 aan eenen Brabandschen steenhonwer het leveren en behouwen van een partij steenen voor den lantaarn des torens, doch toen de steenen aankwamen was men bezorgd, dat de toren het gewigt niet zoude kunnen dragen,

waarom zij door kerkmeesters op het kerkhof gezet werden en aldaar wel 8 tot 11 jaren verbleven, eer zij vermetseld werden. In 1453 was de eerste steen gelegd aan den trans van het nieuwe koor, die eerst in 1464 tot dakshoogte gereed was en toen staan bleef tot 1470, terwijl men intusschen het oude koor had afgebroken en de zuilen van het nieuwe gefundeerd; toen deze gereed waren, werden de trans en het koor overwulfd en gedekt en het laatstgemelde geplaveid. In 1455 begon men het oude koor af te breken en de zuilen van het nieuwe te fundeeren, hetgeen aangenomen werd door *Jacob van der Burch, meester van den Dom t' Utrecht*. — In 1470 werd te Utrecht aanbesteed het maken van een *scoen sacraments huys costelyke gehouden*. — In 1476 werd het hooge altaar met het nieuwe koor, de trans en een deel des kerkhofs aan de zuidzijde, door bisschop Godfried ingewijd.

Eindelijk in 1495 werd de laatste steen aan den toren gelegd, die den 6^{den} Sept. van het volgende jaar met het kruis werd voorzien, zoodat men toen juist 100 jaren daaraan gebouwd had.

In 1435 werd er voor deze kerk eene doopvont gegoten, die 1030 ₤ woog; zij kostte 17 Rijns guldens de 100 ₤ koper.

St. Maartenskerk te Franeker. Zij werd gesticht in 1420, en behoort tot de kerken met evenhooge gewelven. Hare zuilen zijn dunner, talrijker en staan digter bij een dan in de overige Friesche stadskerken. Het koor is vijfzijdig gesloten, om hetwelk de zijpanden zijn voortgezet. De kerk, even als de toren bestaat geheel uit baksteen, en heeft, gelijk de overige kerken der Friesche steden, geene kruisarmen; alle gewelven zijn van hout.

St. Joriskerk te Amersfoort. Het westelijk gedeelte van het middelpand dezer kerk is ouder dan het overige gebouw, en zoude zelfs, naar den bouwtrant te oordeelen, tot de 12de eeuw gebragt kunnen worden. (Zie op de 12de eeuw).

Het nieuwere gedeelte werd omtrent 1430 begonnen, want in 1436 beval de raad van Amersfoort: » *Overmits dattet groet*

moet is, dat men onze Moederkerk zo ze begonnen is voort te timmeren en op te brengen, dat elk ijgelyc geven zoude half gelt totte kerke voorsz. dat is te verstaan de meeste drie Arnhemse guld."

In 1442 moet er nog een groot gedeelte der vorige kerk gestaan hebben, daar wij weder een Raadsbesluit vinden van dezen inhoud:

"Want men dat cruisswerk in de Groetekerck breken zal, dat een ijgelyk hem zelven en zijne kinderen bewaren zal datter eenig gebrek of en komen 1)."

Bij deze verbouwing zal men dus vermoedelijk het oude koor en kruis afgebroken, doch het middelpand behouden hebben, waar de nieuwe kerk aan en om gebouwd werd.

Het nieuwere gedeelte, afkomstig uit het midden der 15de eeuw, heeft drie even hooge en bijna even breede panden en is voorzien met ronde zuilen zonder voetstukken, tegen welke twee ronde belegstaven, met kapiteelen uit bladen en dieren gevormd, zijn aangebragt, waarop de gewelfribben rusten. Het koor heeft geene zijpanden en is met drie zijden van den achthoek gesloten. Al de gewelven zijn van steen en met kruisribben voorzien.

Uitwendig is de kerk van baksteen met langwerpig vierkante steunbeeren, zonder ornamenten.

Aan de zuidzijde op de markt vertoont zich een hoog ingangsportaal van zandsteen met fraaije ornamenten, in den laatsten Germaanschen smaak.

De toren staat, hetgeen vreemd is, in het zuidelijk zijpand; hij schijnt ouder dan de nieuwe kerk en moet dus reeds tot de vroegere behoord hebben.

Inwendig wordt het koor van de kerk gescheiden door eene galerij (oxaaf), in den fraaisten Germaanschen smaak en zeer uitvoerig van zandsteen bewerkt; het is tegenwoordig geschon- den door het wegbreken van een gedeelte dier galerij tot het plaatsen van het orgel. Even als in de kerken te Vianen en

1) VAN BENNEL, Beschrijving van Amersfoort.

Bommel zijn ook hier de zijpanden veelhoekig tegen het koor gesloten.

St. Maartenskerk te Bolsward Eene tamelijk fraaije kerk, gesticht in 1446, zwaar van bouwtrant en geheel uit baksteen bestaande, met zware ronde zuilen zonder bladkapiteelen, boven welke zich bevinden grove lijsten zonder kapiteelen, die langs de gewelven voortgaan. Het koor is met den halven tienhoek gesloten en zonder trans; de toren is, even als die der dorpskerken in Friesland, met een dak tusschen twee brandgevels gedekt. Men bouwde deze kerk rondom en over het oude gebouw, dat zoolang voor den dienst staan bleef, en dus waarschijnlijk eene gewone dorpskerk zal geweest zijn. (Tegenw. staat van Friesland).

Nieuwezijds kapel te Amsterdam. Waarschijnlijk in 1350 gesticht, verbrandde dit gebouw, en werd in 1452 in den tegenwoordigen staat hersteld. Het heeft drie even hooge en even breede houten gewelven. Het koor en de trans zijn met vijf zijden van den tienhoek gesloten. De pilaren zijn te zamen gesteld uit vier ronde staven met vier dunnere, peervormige staven daar tusschen. Elke staaf heeft een afzonderlijk bladkapiteel met eene dubbele rei verschillend bewerkte bladen. De voetstukken zijn achthoekig.

St. Eusebiuskerk te Arnhem. Zij is eene ruime kruiskerk, begonnen 1452, van baksteen gebouwd en voorzien met fraaije ornamenten van zandsteen.

De pilaren bestaan uit eene ronde kern, waartegen zijn aangebragt sterk vooruitkomende, ronde belegstaven, met breede hollen tusschen beide. De pilasters der zijmuren komen sterk vooruit met drie dergelijke belegstaven. Hoewel het middelpand veel hooger dan de zijpanden is, zijn de bovenvensters zeer klein. Boven de bogen is een doorgang door de pilaren, waaraan de balustrade ontbreekt. Behalve in het koor zijn alle gewelven van steen en fraai bewerkt; het gewelf in het kruiskwadraat bestaat uit een groot aantal vierkante vakken, die wederom zespuntige sterren vormen. De kapiteelen; der

belegstaven zijn verschillend en in den laatsten Germaanschen smaak bewerkt. Het koor is driezijdig en de trans vijfzijdig gesloten. Het is ook vreemd, dat het koor en de omgang eenigzins schuins naar het noorden zijn uitgebouwd.

Daar de springbogen en het gewelf aan het koor ontbreken, schijnen deze of naderhand weggeraakt of nimmer bestaan te hebben, zoodat hier juist het tegendeel van den gewonen kerkenbouw zoude plaats vinden, namelijk dat het ruim wel voltooid, maar het koor niet volbouwd is.

De toren, insgelijks uit baksteen bestaande, is niet voltooid; hij werd in 1630 met eene fraaije steenen lantaarn gedekt; en rust in de kerk op twee zware veelhoekige pilaren.

Eene kenmerkende versiering van deze kerk zijn de lijsten van driebladige tootboogjes, waarvan de staven op verschillend bewerkte draagsteen rusten, zoowel in- als uitwendig onder de daklijst.

De kruispilaren dezer kerk toonen even als die der kerk te Harderwijk, door hare groote platte vlakken en weinig uitkomende profilering, reeds den laatsten tijd of het verval der Germaansche bouwkunst aan.

Vergrooting der St. Lebuinuskerk te Deventer. Behalve het koor en eenige deelen van het kruis, die uit de 11de eeuw herkomstig zijn, is deze kerk in de eerste helft der 15de eeuw vergroot en in den tegenwoordigen vorm met drie even hooge gewelven gebragt. Aan de noordzijde, waar de kapittelgebouwen der kerk aan grenzen, zijn de muren van baksteen; doch aan den zuidkant zijn zij van tuf- en zandsteen en met vele ornamenten bekleed; de koortrans is gevormd met zes zijden van den twaalfhoek. De gewelven zijn van steen en schijnen ook tot de 15de eeuw te behooren. Het portaal aan den westgevel schijnt voor twee torens aangelegd te zijn geweest, waarvan er slechts een gedeeltelijk is tot stand gekomen, misschien wel omdat aldaar eene kapel staat, bekend onder den naam van de Lieve Vrouwekerk.

In den afscheidingsmuur van het koor ziet men eenige vreemd-

soortige bladen van steen geplaatst, die verondersteld worden het aanzetsel van water uit eene Romeinsche waterleiding te zijn.

Deze kerk is lang en laag van bouw en heeft alleen aan de zuidzijde een korten kruisarm.

Zijpanden der St. Walburgskerk te Zutphen. Na den brand en val des torens in 1446 verkreeg deze kerk de tegenwoordige grootte met drie even hooge panden; denkelijk werden toen de bogen en bovenmuren der kerk van de 12de eeuw doorgeslagen, de oude buitenmuren geheel afgebroken en de nieuwe ruimer uiteengezet. Deze buitenmuren zijn geheel in den smaak der 15de eeuw, en bestaan uit baksteen met ornamenten van zandsteen. De kruisarmen zijn zeer lang en zonder groote ingangen. Alle gewelven zijn van steen en met kruisribben voorzien.

De koortrans is vijfzijdig gesloten met kapellen; in het midden bevindt zich eene groote, langwerpige, zevenzijdige kapel. Daarbij is een laag overwulfd vertrek tot boekerij dienende.

In deze nieuwe deelen worden de gewelfribben gedragen door drie staven met bladkapiteelen, die zoowel tegen de buitenmuren als tegen de pilaren zijn aangebragt.

De toren, hoewel slechts half voltooid, schijnt tot de eerste tijden der Germaansche bouworde gebragt te moeten worden; hij is van zandsteen en rust op vier pilaren der oude kerk. De vermelde brand en val des torens zal dus alleen van de houten spits verstaan moeten worden.

St. Laurenskerk te Rotterdam. Gebouwd van 1412 of 1449 tot 1472, is zij eene ruime kruiskerk, voorzien met kapellen naast de zijpanden, doch niet in den koortrans, en ronde zuilen met bladkapiteelen en achthoekige voetstukken. Alleen in de zijpanden zijn de gewelven van steen; ook schijnt het middelpand nimmer voor een steen gewelf bestemd te zijn geweest.

Koor en trans zijn met vijf zijden van den tienhoek gesloten. Op de kapelmuren vertoonen zich halfronde pilasters of belegstaven, van welke eenige kapiteelen met dieren en

beelden versierd zijn. De vensters zijn klein, behalve de twee in de gevels der kruisarmen.

Tegen de bovenmuren zijn drie dunne staven aangebragt, en in het koor één zwaardere staaf, die allen op de zuilenkapiteelen rusten en de stijlen der houten balken dragen.

Uitwendig is de kerk geheel van baksteen, met gehouwen steen op de hoeken. Tegen elk der vier hoeken van de kruisarmen bevindt zich een achthoekig traptorentje.

De zware toren is onvoltooid, doch voor het grootste gedeelte van gehouwen steen en in den fraaisten Germaanschen smaak gebouwd. In de 17de eeuw werd hij van onder zeer versterkt.

St. Laurenskerk te Weesp. Deze kerk, ingewijd in 1462, bestaat geheel uit baksteen, heeft geene kruisarmen, en is eenvoudig doch niet onsierlijk van bouwtrant. Hare gewelven zijn niet van steen, hetgeen ook niet tot het plan van den aanleg schijnt behoort te hebben. De zuilen zijn rond met bladkapiteelen en achthoekige voetstukken voorzien. Het koor is zonder zijpanden en met drie zijden van den achthoek gesloten. Aan de zuidzijde bevindt zich een verwulfd ingangsportaal.

De toren, hoewel bijna geheel van baksteen, heeft den bouwtrant der 12de eeuw met rondboogjes en lancetvormige bommelingen en is dus blijkbaar het overblijfsel van eene vroegere kerk.

Het koor is afgesloten door een fraai koperen hek in den Germaanschen smaak.

St. Stevenskerk te Nijmegen. Naar luid van oorkonden zoude deze kerk in 1273 ingewijd zijn. Van dezen tijd schijnt echter alleen het westelijk gedeelte overig te zijn, dat vierkante pilaren heeft met inspringende hoeken, waarin zich ronde staven met kelkvormige kapiteelen bevinden. De toren staat in de kerk, en is meermalen verbrand en op de kerk gevallen, als in 1429 en 1566; hierdoor is ook het westelijk gedeelte der kerk zoodanig hersteld, dat men er uitwendig bijna geen oorspronkelijk metselwerk meer aan ontdekt.

Volgens den bouwtrant te oordeelen, schijnt het geheele koor en kruis in de 15de eeuw nieuw gebouwd te zijn, hoewel de grondvorm dezelfde gebleven kan zijn; hij is die van een Grieksch kruis, want wegens de steile helling van den grond schijnt men het westeinde der kerk niet te hebben kunnen verlengen. Hierin komt deze kerk met de Hooglandsekerk te Leiden overeen, waarmede zij ook de bijzonderheid gemeen heeft, dat de kruisarmen twee rijen pilaren en dus zijpanden hebben.

Het koor is met drie zijden van den achthoek gesloten en de trans is zevenzijdig, bevattende even zoovele vijfzijdige kapellen; naast het koor zijn nog eenige andere kapellen, ook bevindt zich aldaar aan de zuidzijde de gewelfde sacristie, nu kerkenkamer. De pilaren in het koor hebben een ovalen kern met drie ronde staven, die aan den kant van het groote pand gladde, kelkvormige kapiteelen hebben, welke in de zijpanden met bladen versierd zijn.

In het kruis is de kern der pilaren rond en voorzien met ronde en peervormige staven, de kapiteelen dezer pilaren zijn even als die in het koor te Arnhem, en gelijken naar gevlochten korfjes. In de zijpanden vindt men verschillende bladkapiteelen. De basementen van deze staven zijn verschillend bewerkt, en met striata (spiraalen) en overhoeksch geplaatste vlakken enz. voorzien, doch allen naar den laatsten Germaanschen smaak.

Uitwendig heeft de kerk veel geleden, te meer daar de muren uit den zachten Maastrichtschen mergelsteen bestaan; de nog overig zijnde ornamenten, zooals aan het gekoepelde ingangsportaal aan het einde van den zuidelijken kruisarm, toonen, even als de versierselen binnen de kerk, den smaak der 15de eeuw aan.

Hoewel het gewelf van het middelpand van hout is en in de laatste jaren vernieuwd en gestucadoord werd, schijnt de kerk evenwel van hare stichting af, voor gelijkhooge gewelven aangelegd, en dus niet veranderd te zijn.

Het koor is besloten in eenen muur, inwendig met staven en tootboogjes versierd. Aldaar ziet men de fraaije tombe van Maria van Bourbon, gemalin van Adolf van Gelder, gestorven in 1469.

St. Laurenskerk te Alkmaar. Zij werd gesticht na 1470 in plaats van twee kleine Parochiekerken, welke toen afgebroken zijn, en is waarschijnlijk zonder oponthoud gebouwd, dewijl er in hare onderscheidene deelen geen verschil van bouwtrant gevonden wordt.

Zij is eene fraaije kruiskerk, hebbende ronde zuilen met bladkapiteelen en achthoekige voetstukken; naast het ruim bevinden zich kapellen en op de kapelmuren, halfronde pilasters, die de helft hebben der dikte van de zuilen. Het ruim is zes, en het koor vijf zuilen lang, de kruispilaren bestaan uit halfronde en platte pilasters, al de zuilen en pilasters zijn van kleine stukken zandsteen gemetseld. In den koortrans ziet men gedeeltelijk halfronde staven, gedeeltelijk draagsteenen met figuren en masken, waarop de gewelfribben nederkomen. Alleen de zijpanden hebben steenen gewelven, terwijl het houten gewelf van het middelpand beschilderd is, ofschoon in lateren smaak. In de ronding van het koor was nog voor eenige jaren eene voorstelling van het laatste oordeel te zien. Het koor en de trans zijn vijfzijdig gesloten. Alle bovenmuren zijn van gehouwen steen, doch zonder ornamenten. De vensters hebben het steenen vlechtwerk behouden.

Naast het zuidelijke kruisband is een ingang, onder een portaal met twee ronde zuilen; daar boven bevindt zich een gebouw waar de stedelijke bibliotheek was, en daarbij is naast het koor de kerkmeesters kamer, een gebouw in lateren smaak. In den koortrans wordt een ingang met portaal in den style flamboyant gevonden. In het koor staat de verhevene graf-tombe van graaf Floris V uit baksteen vervaardigd en smake-loos beschilderd; daarboven ligt eene ronde witte plaat, voormet den Hollandschen leeuw en een randschrift; zij is gebroken en zonder twijfel ouder dan de kerk. Ook hangen in de

kerk eenige goed geschilderde stukken , voorstellende de werken der barmhartigheid, met het jaartal 1504.

Groote- of Jacobijnerkerk te Leeuwarden. Zij werd omtrent 1480 gesticht bij een klooster der Predikheeren , en is , gelijk de overige stedelijke kerken in Friesland, geene kruiskerk. Haar koor is zonder trans en vijfzijdig gesloten , hare zuilen zijn rond zonder bladkapiteelen. Deze kerk schijnt voor steenen gewelven aangelegd te zijn, die alleen in de zijpanden tot stand kwamen , en is geheel van baksteen.

Gelijk vele kloosterkerken heeft ook zij geen toren aan den westgevel 1).

† *Koor der St. Maartenskerk te Groningen.* Dit koor is waarschijnlijk in de tweede helft der 15^e eeuw , misschien te gelijk met den toren en de beide ronde zuilen aan het west-einde der kerk , gebouwd. Het middelgewelf is zeer hoog en zonder springbogen , zoodat het reeds met ankers en banden is moeten ineen gehouden worden. Het heeft ronde zuilen met twaalfhoekige voetstukken , doch zonder kapiteelen , die in de koorsluiting zeer dicht bijeen staan. Deze bestaat uit zes zijden van den twaalfhoek , het geheele gebouw is van baksteen en heeft steenen gewelven.

Zijpanden der Oudekerk te Amsterdam. Volgens den bouwtrant te oordeelen , moeten deze zijpanden in de 15^e eeuw gemaakt en de kerk daardoor aanmerkelijk vergroot zijn. Zij bevatten eenige ruime kapellen , waarbij men fraaije bundelzuilen met bladkapiteelen vindt ; aan den noordkant is eene groote kapel of Lieve Vrouwe-koor ; het een en ander is voorzien met houten gewelven, bijna evenhoog als het middel-pand, terwijl de toren van nog later tijd is.

St. Janskerk te Gouda. Zonder twijfel is deze kerk ook uit het laatst der 15de eeuw , daar aan den buitenmuur van het koor dit opschrift staat te lezen : » *Hedt cour is gefoundert 1485,*”

1) Deze kerk is eene gewone Kloosterkerk en niet *verbazend groot* gelijk door eene drukfout gezegd wordt in mijn stukje over de Friesche kerken, in de vrije Fries voor 1847.

en de stichting eener kerk gewoonlijk met het koor begon.

Zij is zeer groot en voorzien met dubbele zijpanden, die even breed zijn als het middelpand. Het ruim heeft zeven zuilen in de lengte, die verder van een staan als het schip breed is, en het koor vijf zuilen. Zij zijn dun en met bladkapiteelen en achthoekige voetstukken voorzien. De bogen zijn, wegens de groote spanning, niet puntig maar rond. Alle gewelven zijn van hout, ook schijnt de kerk nimmer voor steenen gewelven aangelegd te zijn. Het middelpand is een weinig boven de zijpanden verheven.

Uitwendig zijn de muren van gehouwen steen, doch zonder ornamenten. De toren is laag en in den laatsten Germaanschen smaak.

In de beschrijving der stad Gouda van 1713 wordt gezegd, dat de kerk op houten grondvesten gebouwd is, die zich tot een stuk wegs op het marktveld uitstrekken: waarschijnlijk is het dus roosterwerk.

In 1552 verbrandde deze kerk te gelijk met den toren, doch schijnt in denzelfden smaak herbouwd te zijn.

ZESTIENDE EEUW.

Koor der St. Maartens- of Lieve Vrouwe-kerk te Harderwijk.

In het jaar 1503 verbrandde deze kerk met genoegzaam de geheele stad. Van het ruim der kerk zijn slechts twee bogen meer overig, daar de hooge toren in het begin der 19^e eeuw instortte en de kerk zoo beschadigde, dat men haar grootendeels moest afbreken.

De bouwtrant van het koor en de beide kruispanden, schijnt uit den laatsten tijd der Germaansche bouworde te zijn; zij zijn dus misschien na dien brand geheel vernieuwd geworden. Het is even als het ruim geheel van baksteen met lage bovenmuren, zoodat de gewelven der zijpanden tot steun van het middengewelf dienen. De sluiting van het koor is vijfzijdig en die van den trans zevenzijdig, beide zijn onregel-

matig en veel platter dan de halve cirkelboog. De zijpanden hebben kapellen, doch de trans slechts binnenwaarts geplaatste steunbeeren. De zuilen zijn rond met achthoekige voetstukken en met in den smaak van een krans of wrongel verschillend bewerkte kapiteelen. Om het koor staat een fraai steenen hekwerk. De gewelven zijn van steen en fraai bewerkt. De kruispilaren hebben aan den binnenkant groeven en lijsten in den smaak van die der kerk te Arnhem, en aan den kant der zijpanden halfronde pilasters. Het ruim der kerk was lager dan het koor, en had eenvoudige vierkante pilaren en steenen gewelven.

St. Catharinakerk te Utrecht. Dit godshuis werd gebouwd in 1524 door de ridders van St. Jan, nadat Karel V hunne kerk en hun convent nabij de St. Catharijne poort gelegen, tot stichting van het kasteel Vredenburg in bezit genomen, en hun in plaats daarvan het Carmelitenklooster gegeven had. Zij is eene tamelijk groote kerk met kruisarmen, die niet langer zijn dan de breedte der zijpanden. De steunbeeren staan inwendig, de zuilen zijn rond en voorzien met fraaije bladkapiteelen en achthoekige voetstukken. Het koor is lang, zonder zijpanden en wordt met drie zijden van den achthoek gesloten. Alle gewelven zijn van steen met eenvoudige kruisribben. De kerk is van baksteen met zandsteenen ornamenten, op welke men hier en daar het wapen ziet der ridders van St. Jan. Zij heeft geen toren en aan den westgevel zijn sieraden, die reeds de ontaarding van den Germaanschen smaak aantoonen.

Vergrooting der St. Plechelmuskerk te Oldenzaal. Na den grooten brand van Oldenzaal in 1492, werd de kerk in 1525 vergroot door het wegbreken van het zuidelijke zijpand en de koorsluiting. Men maakte toen dit pand zoo breed als de kruisarm lang is, en even hoog als het middelpand, terwijl men tegenover de groote pilaren half achthoekige pilasters plaatste, die zware bogen tot ondersteuning der gewelven dragen. Ook het koor werd toen bijna eens zoolang als het oude gemaakt en met den halven achthoek gesloten. Uitwen.

dig zijn deze nieuwe deelen geheel van Bentheimer steen, doch zeer eenvoudig.

Ongeveer van denzelfden tijd en in denzelfden smaak schijnt de vergrooting der kerk te Ootmarsum te zijn.

Koor der St. Janskerk te Utrecht. Het werd gebouwd in 1556 na de slooping van het oorspronkelijke koor. Uitwendig is het van tufsteen met eenige hardsteenen ornamenten. Het is vijfzijdig uit den tienhoek gesloten, heeft geen trans, maar eene driezijdig geslotene kapel aan elken kant. Inwendig worden schoone vormen gevonden en tusschen de vensters breede penanten, op welker midden eene ronde afgeknotte staaf de gewelfribben draagt; deze zijn in denzelfden smaak waarin die in de kruisarmen van de St. Janskerk te 's Hertogenbosch bewerkt zijn.

St. Janskerk te Wijk bij Duurstede. Hoewel er te Wijk bij Duurstede voor 1366 eene kerk moet gestaan hebben, schijnt echter de bouwtrant der tegenwoordige met den onvolbouwden toren geheel tot het laatst der 15de of tot de 16de eeuw te behooren.

De kerk is niet volbouwd, daar het koor geheel ontbreekt en nimmer schijnt bestaan te hebben, terwijl de steenen gewelven wel aangelegd, maar alleen in de kruisarmen en het noorder zijpand tot stand zijn gekomen. Zij heeft ronde zuilen met achthoekige voetstukken en kapiteelen met een krans van lofwerk, waartusschen koppen en draken gezien worden. De bovenmuren zijn laag en voorzien met nissen in plaats van vensters, waartusschen de draagsteenen voor de onvoltooide gewelven zich bevinden. Volgens een in de kerk hangend bord, zou de toren naar het voorbeeld van den Utrechtschen Dom gebouwd zijn geworden. De geheele kerk is van baksteen.

Ter bevestiging dat aan deze kerk in later tijd nog gebouwd werd, dient een brief, aangehaald in de Kronijk van het Historisch Gezelschap te Utrecht, Jaargang 1846, bladz. 141, waarin op dato 22 Junij 1500 gesproken wordt van zekere gelden aan de kerk te Wijk tot hare herbouwing gemaakt.

AANTEEKENINGEN.

No. 1. Het houten kerkje, dat in 1381 te Delft gezet werd, was van *houten en borde wegen ende met houten pilairne in het midden en doirgaende gedekt met riet*.

Het stond oost en west, doorgaende even breed, zoodat aan het oostereind drie autaren naast elkander stonden, waarvan het hoog autaar in het midden zich bevond.

(Beschr. van Delft bij Boilet, 1722).

No. 2. Bij het lezen van de charters bij van Mieris, Bon-dam en anderen, is het mij der opmerking waardig voorgeko-men, dat vele van de tegenwoordig bestaande dorpen reeds in de 11de en 12de eeuw daarin vermeld worden, ofschoon in deze tijdperken de bevolking veel minder talrijk dan tegenwoordig moet geweest zijn.

Ook vindt men veelal van de plaatsen het eerst gewag ge-maakt omtrent den tijd, welke ook door den bouwtrant van die kerken wordt aangewezen, welke later niet vernieuwd zijn geworden.

Zoo ziet men b. v. uit Bondam (Charterboek, blz. 189), dat Hoevelaken in 1132 nog eene weinig bewoonde, veenachtige streek was, om welke reden het aan de aldaar wonende menschen, zoolang zij zelve geen kerk hadden, vergund werd om te Leusden te doen doopen, begraven en godsdienst te houden. Niet lang daarna moet de Hoevelaaksche kerk gesticht zijn, daar hare bouwtrant tot dien van de tweede helft der 12de eeuw behoort. Zoo wordt ook de kerk te Warnsveld gezegd in 1121 aan het kapittel van St. Pieter te Utrecht geschonken te zijn, en ook deze heeft den bouwtrant van dien tijd.

No. 3. Aan vele kerken uit de 11de eeuw vindt men zeer groote blokken tufsteen en ruw metselwerk. In den regel kan men deze voor de oudste houden, want met de 12de eeuw werden de tufsteen en zorgvuldiger behakt en kleiner. In Drenthe, zooals te Odoorn en Emmen, worden aan de kerken granietblokken gevonden, die van de hunnebedden afkomstig zijn. (Zie Drentsche Oudh. van Dr. Janssen, blz. 15).

No. 4. Oorspronkelijke en onveranderde, plat geslotene koren worden te Houten gevonden (van tufsteen en denkelijk uit de 11de eeuw), te Leersum, Meteren en Est (van baksteen en uit de 12de eeuw). Volgens berichten moet er te Waalre in Noord-Brabant ook een bestaan. De kerken uit de 12de eeuw te Hoevelaken en Warnsveld hebben oorspronkelijke en driezijdig geslotene koren. Ook in de 15de en 16de eeuwen bouwde men nog wel platgeslotene koren, zooals te Zoelen en Oestgeest.

No. 5. Ofschoon vóór het begin der 12. eeuw de aanzienlijke steden in ons land zeker minder talrijk dan in de latere middeleeuwen waren, zoo moeten onder anderen Zutphen, Deventer, Zwolle, Oldenzaal en Ootmarsum welvarende plaatsen en meer dan dorpen geweest zijn, hetgeen men afleiden kan uit de aanzienlijke kerken en kapitels, die aldaar in de 11^e en 12^e eeuw gesticht zijn. Zutphen toch verkreeg in 1190 stedelijke regten, terwijl Oldenzaal in het begin der 13de eeuw *melius oppidum illius vicinia et bene fir-*

matum et mundum genaamd wordt. (Zie Bondam, Charterboek, op die jaren).

No. 6. Dikwijls vulde men de muren, waarvan de bekleeding uit tufsteen bestond, met keisteenen op, waartusschen de tras vloeibaar gegoten werd; ook bestonden de fondamenten menigmaal uit dit gegoten werk ¹⁾. Een voorbeeld hiervan ziet men in de overblijfselen van de kapel op den Wagningschen berg.

No. 7. Men schijnt hieruit te moeten afleiden, dat het koor der Domkerk met zijn autaar voor het gebruik der kanonniken afgesloten was, gelijk men dit meermalen in groote kerken aantreft.

In de St. Mariekerk was ook een oxaal, hetwelk in 1545 hersteld werd door Johan Oem, een inwoner van Utrecht, naar het plan van den kanonnik Johan Scorel, hetgeen 300 Philips guldens kostte.

(Matthaeus, t. a. p. blz. 146).

No. 8. In het Zeeuwsch jaarboekje Nehalennia voor 1849, vindt men eenige aanteekeningen, waarin het verschil van oorkonden, ten aanzien van het stichtingsjaar van eenige kerken in Middelburg, opgegeven wordt. Dit verschil is mijns inziens zeer goed te verklaren, zonder dat daarom nog de oude bescheiden te mistrouwen zijn. De meeste kerken toch zijn meermalen verbouwd en vergroot en deze verbouwingen worden gewoonlijk als nieuwe stichtingen, die op nieuw ingewijd werden, vermeld. Hoewel men dus de gebouwen vernieuwde, zoo bestond er gewoonlijk vroeger reeds eene kerk met hare goederen en regten. Op deze wijze kan te Middelburg zeer wel in 991 de eerste St. Maartens- of Westmonsterkerk gesticht zijn, doch daar deze zonder twijfel zeer klein was, zal het gebouw in den loop der eeuwen herhaalde malen vergroot zijn, waardoor vermoedelijk het oorspronkelijke kerkje

1) Utrechtsch tijdschrift voor 1840, blz. 225.

geheel verdween, terwijl deze vergrotingen nu als nieuwe stichtingen vermeld worden.

No. 9. Sommige kloosterkerken waren dubbel (Doppelkirchen) namelijk met twee gewelven boven elkander. Zoodanig eene was er bij het klooster Ten Hage bij Eindhoven en bij het Minderbroeders klooster te Amersfoort, alwaar een gedeelte van het onderste gewelf nog bestaat en door de kleine vensters veel overeenkomst met eene crupta heeft.

Beide deze kloosters waren in de 15de eeuw gebouwd.

No. 10. Kloostergangen worden ook wel genaamd *ambitus ad peragendas processiones* (zie Geschichtsforscher der Alterthümer am Niederrhein, Theil., Seite 41). De opene plaats binnen eenen kloostergang heet in het Duitsch *Klosterhof*. Die bij den Dom te Utrecht was voorheen met glasvensters en vlechtwerk voorzien.

No. 11. De oorzaak van de zoo menigvuldig voorkomende vergroting der koren is zonder twijfel in den toenemenden rijkdom der kerken gelegen; bij de verfraaijing toch kwam dan het koor, als de heiligste plaats, natuurlijk het eerst in aanmerking. Dikwijls werd ook bij het koor eene nieuwe sacristie (gervenkamer) gebouwd, die dan tot meerdere beveiliging der gelden en kostbaarheden verwulfd was.

No. 12. Het gevoelen geopperd in de beschrijving der St. Walburgskerk (Groninger Volks-alm. voor 1843), dat deze kerk eene kapel van het Groninger huis geweest is, verkrijgt meer waarschijnlijkheid als men in aanmerking neemt, dat de Munster te Aken de kapel was bij het paleis van Karel den Grooten, en de kapel te Nijmegen ook bij het slot of paleis aldaar behoorde.

No. 13. Genoodzaakt zijnde in dit overzicht de verschillende deelen der. Middeleeuwsche gebouwen aan te duiden, welke in ons land nog geene bepaalde benamingen hebben verkregen, moesten wij daartoe deels woorden uit andere talen overnemen, deels eenige nieuwe gebruiken, welke de aan te duiden deelen het best voorstellen konden; terwijl het raadplegen van oude

geschriften meestal oude benamingen aan het licht bragt, die tegenwoordig niet goed meer begrepen zouden worden. Immers wie zoude nu onder *blaasbalch* het bovenste gedeelte van een puntbogig venster, of onder *harnas* het steenen vlechtwerk aldaar verstaan?

Van deze oude woorden hebben wij echter behouden: *basement* voor het veelhoekige voetstuk eener zuil, *trans* voor den omgang (Umgang) van het koor, en *pand* voor het deel eener kerk, dat door pilaren of zuilen van de andere gedeelten gescheiden is. Wij hebben dit woord liever gebruikt dan het meer bekende *schip* (*Schiff*, *nef*, *nave*), welke benaming in onze taal voor een gedeelte van een gebouw niet zeer gepast schijnt.

Wij laten hier de uitlegging van eenige minder bekende woorden volgen, welke wij gedeeltelijk aan de welwillende mededeeling van den heer W. N. Rose, stads-architekt te Rotterdam, verschuldigd zijn.

Belegstaven, *bogen* (Tores): staven of bogen waarmede de pilaren, deuren, vensters en hunne bogen versierd zijn; zij zijn meest rond of achthoekig.

Booglijst (Bogenfries): lijst door ronde of puntige boogjes gedragen.

Bovenkerk (Emporkirche): galerij boven de zijpanden, even breed als deze.

Dwergzuil (Zwergsaule): kleine zuil, uit- en inwendig aangebragt, los van den muur of als pilaster.

Frontispice (Frontaal): punt boven de vensters en deuren.

Gordelzuil — *staaf*: zuil of staaf die met een of meer ringen voorzien is.

Kruiskwadraat: de plaats eener kerk waar de kruisarm het middelpand doorsnijdt, het middelpunt van het kruis.

Kruispijlers: de vier pilaren welke het kruiskwadraat insluiten.

Kruisarm (Queerschiff, Transept): wij hebben deze Holland-sche benaming behouden, dewijl zij den dwarsarm van een

kruis, zijnde den grondvorm der meeste groote kerken, aanduidt; even goed zoude misschien zijn *dwarspand*.

Kloostergang: overdekte gang bij collegiale kerken en kloosters, om een vierkant plein (*Kloosterhof*, *cloître*).

Tootboog: boog welke in den vorm van een geheel of half klaverblad versierd is.

Verder hebben wij, met weglating van het woord *kolom*, als meer in de Italiaansche bouworde te huis behoorende, het woord *pilaar* gebruikt voor hoekige en *zuil* voor ronde steunsels der gewelven, gelijk ook *ruim* voor het geheele westelijk gedeelte eener kerk, in tegenoverstelling van *koor* voor het oostelijk gedeelte.

VERHAAL VAN DE INNEMING DER STAD AMERS-
FOORT IN HET JAAR 1629, GESCHREVEN DOOR
DEN HEER Mr. WILLEM VAN DAM, BUR-
GEMEESTER DIER STAD, IN ZIJNE GE-
VANGENIS DEN 20 AUGUSTUS VAN
DAT JAAR.

Medegedeeld door Dr. N. P. VISSCHER.

Den 4 Augustus 1629 werd de stad Amersfoort door den graaf Montecuculi ingenomen. Hij had zich met een leger van 14,000 man keizerlijke troepen bij graaf Hendrik van den Berg gevoegd, die aan het hoofd van eenige Spanjaarden met hem door de Veluwe in het Sticht was gedrongen en daags te voren voor de stad Amersfoort verscheen. De bevelhebber Tertulliaan van Dorp oordeelde het beleg niet te kunnen volhouden, zoodat de stad bij verdrag werd overgegeven. Hoewel de stedelijke regering aan Montecuculi eene aanzienlijke somme gelds tot afkoop der plundering had gegeven, werd evenwel deze stad deerlijk geteisterd en geplunderd. De schade hierdoor berokkend werd op meer dan f70,000 begroot. Nadat de vijand op den 24 Augustus de stad verlaten had, werden verscheidene personen, die tot de overgave hadden medegewerkt, door den raad van state in hechtenis genomen, in regten vervolgd en met ballingschap en geldboeten gestraft.

Onder dezen bevond zich de burgemeester der stad, mr. Willem van Dam, welke in zijne gevangenis het navolgend

stuk heeft opgesteld , waarvan het notarieel afschrift zich thans onder mijne berusting bevindt en hetwelk mij ter mededeeling niet onbelangrijk voorkwam, omdat het een omstandig verhaal behelst van al hetgeen deze overgave betreft.

Dit handschrift is van den navolgenden inhoud :

Omme te bethoonen , dat ik valschelijk beschuldigt en wtgecrete werde voor een verrader , ook van gelijken om van onse andere actien redenen te geven , staat te letten.

Dat alhier in consideratie komt. Vooreerst, offer eenige communicatie met de viandt bij mij ofte met mijn weten gehouden is , en diensvolgens ten tweeden , off er ergens eenige malitie gepleecht zij. Ten derden , of in de maniere van procederen wij ons te buite gegaan hebben. Ten vierden , of de noodt niet was vereijschende sodanig accoord. Opt eerste segge ick, dat mijn groot ongelijk geschiet, niet alleen daarin, dat bij de gemeente mij nageseyt en opgedigt werdt eenige verraderie of correspondentie, maar ook daarin, dat sulx tegen mij gedigt werdt, die altijd een patriot van 't landt, een voorstander van deese en een viandt van de Spaansche regeringe en haar voorneemen geweest ben. Ik geloove niet , dat de heere staten van Utrecht of iemand van de genen , die mijn actien en comportementen bekend sijn , sulx gevoelen van mij hebben ; ik mene ook dat de heeren raaden van staate hen sulx alrede ontgeven. Op 't tweede segge ik , dat er bij mij of mijn weeten geene malitie gepleecht is , als sijnde mijn ogenmerk geweest in 't toestemmen van het geene de magistraat goed vondt , alleenlick de gemeente van een onvermijdelijke miserie te praeserveeren, en dat het volk van oorloch ten dienste van de landen mogte blijven te procureeren. In andere gevalle soude ik mij wel gewagt hebben hertwaarts aan te be-geven , daar wij alleen onse rijse na toe aangelijt hadden , omme ons tot defentie teegens alle calumnien voor de heeren staaten van Utrecht te presenteren , waar over ik mij selfs ook niet ontsien en hebbe, met vier schepen vol volks uit de Eem

komende, met het boot van de voorleggende oorlog scheepen mij te begeven na de heeren van de admiraliteit, te weten: dr. Op ten Oort en eene van Edam, en mij bij haar E. bekent te maaken, daar ik andersints wel middelen van eschapperen sonde hebben kunnen vinden, en ook soo wel omme na den Jisel en Wesel als ander weechs te gaan. Op 't derde (eerst premitteerende dat het selve alles bij den raadt geschiet sijnde, ik daar niet wijders van hebbe te verantwoorden, als voor soo veel ik gehouden ben redenen te geeven van mijne opinie ende toestemminge) moet geweten sijn, dat wij voort na 't overcomen van de viandt op de Veluwen alle mogelijke devoiren van assistentie hebben gedaan. Eerst is 't bij mij geschiet als wesende ordinaris compareerende in de gedeputeerden staten van Utrecht, die ik seer perplex en van onse defentie despererende bevonden. Daar na zijn de burgemeesteren de Goijer en Westrenen aan deselve heere staten en voort meede aan die van Amsterdam gecommitteert geweest, die ook van de heeren staten van Utrecht brieven van credentie aan sijn Ex^{te} bequamen. Middeler tijd ben ik tot Utrecht mede gekomen en *de novo* de gelegentheid van onse stad geremonstreert, en voort versogt en met levendige redenen aangewesen, dat de voorgenomene landweeringe niet tot Utrecht, maar van de Grebbe naa Amersfoort behoorde gemaakt te werden, en dat in presentie van de heeren gecommitteerden van Hollandt, tot procuratie van de defentie van 't landt, mede ter vergaderinge verschenen, waar op eijndelijk geresolveert wierde de landweeringe bij provisie bij Utrecht te beginnen en daar na ook t' Amersfoort te maken, soo de viandt hen voor een stadt mogte engageren en tijdt geven. Ik hebbe mij doen ter tijdt als meermaals te vooren, en ook daar na beclaacht, dat wij als ledematen van een lit afgesnede en ten proije van den viandt gestelt worden. Ik hebbe ook ter selver tijdt voorgesteld, hoe wij ons in tijdt van belegeringe soude hebben te dragen, dog geen finaal antwoord daar op bekomen. Altijdt daar vooren en daar naa hebt men ons gestelt, als een plaatse

die niet defensibel was, ende dat de staten meninge was ('t waren de woorden van de heer Berck, den selven voormiddag mij in 't particulier toegesproken) dat men alle het goed met vrouwen en kinderen uit de stadt soude verbrenghen. Het worde altydts bij de heeren in 't collegie soo gediscoureert, dat Amersfoort tegens eene belegeringe niet houwbaar en was.

De burgermeester de Goijer en ik in plaats van Westrenen, die het seer gedaan hadde, sijn versogt ende gecommiteert, om met de voors. brieven van credentie na sijn Ex^{tie} te gaan tot verwerving van assistentie, dog te vergeefs, alzoo sijn Ex^{tie} t volck van den Bosch niet konde missen, en ook niet gerade vonden het volk te verspreiden, ten ejnde het niet bij troepe geslagen mogte werden, dat het ook in een plaats niet defensibel wesende als Amersfoort ligtelijk bij een accoordt niet t'onbruik voor de landen dienste gemaakt mogte werden. Dat wij, vragende hoe wij ons op de aankomste van de viandt soude hebben te dragen, voor antwoord cregen, »indien ik spreken soude op sijn soldaats, of waart gij soldaaten, ik soude seggen, vegt dat gij berst, maar nu sijt gij burgers,» en voorts trok hij sijnen schouderen op, en voorts discourerende, dat wij ons met een compositie soude moeten behelpen, vonde sijn Ex^{tie} daar niet vreemt van, die ons mede ten hoogsten recommandeerden alles voort uit Amersfoort te verbrenghen. Dikmaals daarna is 't aan de staten van Utrecht versogt, dog te vergeefs, die de stad altyt stelden niet defensibel te sijn. De landweeringe worde toegestaan, dog te laat, ende met te weijnig volks voorgenomen, niet tegenstaande verschijde instantien bij den heere Strick en mij gedaan. De heere gecommiteerden van Hollandt en Utrecht quamen ook twee dagen voor de belegeringe, ons voorstellende de swakhijd van de stad, en urgerende dat alle vivres boven noodtdruft met vrouwen en kinderen verbrogt moeste werden; wij ons beclagende van dat wij geabandonneert wierden en presenteerende bij behoorlijke assistentie en hope van uitcomst goet en bloet bij 't landt te willen opsetten, kreegen voor

antwoordt, dat wij ons niet souden verlaaten op onse couragie, dat wij onse eijge swakhijd niet en kenden, dat sij onse stadt wel hadden besien of laten besien, dat se niet defensibel was, al waarenden ook 4000 ia 5000 mannen in, dat men 'tvolk daarin brengende, onbruikbaar soude maaken voor 'slandts dienste, ja somma bij alle het versoeck van assistentie is er geen andere gissinge gemaakt, als om Amersfoort niet voor een belegeringe, maar voor een overval te conserveeren; seggende ook daarbij, dat wij ons soude versien ende wij voorts ons aanstaande ongeluk beclagende, conde bij de heeren geen middel van uitcomste vinden, nochte ook de uitvoeringe van vivres te wege brengen, alsoo den viandt den aanvolgende dag omirent en des daags daarna s morgens voor Amersfoort vernomen worde, alwaar hij sich eerst met sijn ruiterie aan 't hangen van den berch houdende, en voorts daarentusschen doende aancomen sijne troupen, sterk vijf regimenten te voet en 36 compagnien paarden, met tien of elf stuks geschuts, een trompetter in de stad sondt om deselve op te eijschen. Hierop ben ik seer gevraacht, hoe de trompetter is binne gecomen, van wien ontvangen, ingelijdt, de poorte geopent. Ik hebbe verclaart en moet het als nog verclaaren, dat ik niet kan bedencken daar anders van te weeten, dan dat ik met de burgerme. Hardevelt en de Goijer van 't tinne van 't stadhuys comende, verstonde, datter een trompetter van de viandt aanquam, die ik ook als doen over de markt sag aancomende.

Dit werdt gehouden voor een essentieel point, dat ik sulx niet behoorde te ignoreren, en dat er daaromme iets moeste onder schuilen. Evenwel kan ik daar niet anders van geheugen. Ik geloove, dat ik niet altijd te vooren present moet geweest sijn. Immers altijd, dewijle hij met kennisse van de magistraat inquam, behoorde mij sulx genoeg te sijn, om te gelooven, dat hij wettelijk ingecomen was. Hier scheenen de heeren veel uyt te willen visschen, die mij eerst doende sitten op een driestoel sonder kussen en bejegenende als eene

die alrede schuldig was, (dewelke sij nogtans eerst daar op soude hooren); voorts ook hoog interpreteerden, dat denselven trompetter te eeten en te drinken, ook wijn gegeven wierde, nadat er gevraagd was, wat de manier daar van was en ons deselve sulx te sijn berigt was. Voorts dat op 't verzoek bij hem van wegen de generaal gedaan, uijtgesonden wierde met hem een fles van omtrent drie kannen wijns, naa dat wij, te weten: de krijgsraadt ende wij, in welker beijder tegenwoordigheijd de trompetter bij een van de krijgsoverste zijn antwoord gegeven wierde, all doen segge hadde, dat wij de stad wilden houden en daarna dat wij ook nevens die vlesch, cruidt en loot voor hen hadde en hen daar mede wilde bejegenen. Veel is er ook van de commandeur gevraacht, of hem de sleutelen en de bewaringe van de poorten syn toegestaan, of men hem ook in sijn officie heeft belet, ook mede omme de hujsen en hoven te amoveren en generalik of hij de wallen ook wel beset heeft. Ik sijde, mij op de militaire ordre niet te verstaan, ende voorts, dat bij mijn weeten de sleutelen van de poorten en de bewaringe van dien bij hem nooit met ernst versogt, nogte ook aan hem toegestaan of gewijgert te sijn, nochte oock dat wij hem geen belet in sijn officie hebbe gedaan, dat op de defecten bij hem t' mijner instantie schriftelijk geremonstreerd bij de magistraat gelet is, dat de hoven tusschen de Camppoort ende 't bruggeken bij hem geurgeert om afgehouden te werden, en daar na bij de burgers gepresenteert om in tijd van nood deselve in twee uijren selfs te willen afhouden, bij deselve ook daar naa omgehouden en geruijmt sijn. In alle gevalle kan mij niets geimputeert werden van 't geene voor de belegeringe is geschiet ('t welk ik geloove ook wel gedirigeert te sijn) alsoo ik volgens mijne commissie van de staten gestadich nevens den heere Strick besig was, omme de bujtenwerken, te weten: de lantweer, te bevorderen.

'T werdt ook nauw gesift, dat de magistraat seer becommert was daar over, datter uijt de stad geschoten worde, ter-

wijle de trompetter daar binnen was , die ook 't selve dede verbieden , indien bij den vijandt geen offentie gepleecht werde , als menende , dat als dan stilstand van wapenen was .

Op de jnlatinge van de tweede trompetter werd ook seer gecavilleert , dewelke des namiddags een brief van den graaf van den Berch brachte , met aanbiedinge van alle goede condition en niemant noch in 't een noch in 't ander te sullen bemoeijen , indien wij geen geweld wilden wachten , jn welcken gevalle hij de grave van Montecuculi geen voorder last hadde gegeven , dan dat het als dan aan hem soude staan tot jammerlick beklach van vrouwen en kinderen ; doch alsoo ik omtrent te half drien een wijng was gaan slaapen , hoorde ick te vier uijren de clock luijden , waarop ik mij nae 't stadhujs haastende , aldaar vernam van de voors. brief , waar op bij den raadt als doen goetgevonden wierde te antwoorden delatoorlick aan den graave van Montecuculi , die ik verstonde den selfden brief hadde doen binne sende , dat men hemf , den raat compleeterende en de saake rijpelijk overwogen sijnde , desselfs resolutie soude laten weten ; daarentusschen waren ofte wierden de huisen buiten de Utrechtse poort aan brand gestooken bij onse uitgevallene soldaaten , daar bij eene man dertien dusent gls. beschadigt wierde . Daar was ook een baterije gestelt met twee stukken spelende , en was de viandt na op de grachten geapprocheert . Het cruydt wierde soo schielick gehaalt , dat het te verwonderen was , sulx dat op die selfde avondt bevonden wierde , van de omtrent 7000 pondt cruits maar 3700 of 3800 te resteren , en bij continuatie van sulx schieten en cruit halen , in korten tijd al het cruidt soude hebben geconsumeert geworden , wesende ondertusschen in aller groote disordre , die niet konde vermijdt worden , onder burgers , waar over so geen absoluut commandement als wel over de soldaten is , principalick in sulcken gelegentheid en plaats , daar men noit te voren van oorloch geweten ofte beproeft had . De magistraat , dit alles bemerckende ende siende , dat de stadt , die te voren geoordeelt was met geen 5000 man

defensibel te zijn, nu met ses compagnien soldaten, uijtma-
kende omtrent 600 combatans, niet conde gehouden worden,
en dat bij opinatieren, fatigus van de borgers en soldaten,
die alrede alle hoeft voor hoeft twee dagen continuelyk op de
wal hadden geweest en afbrandinge van meer huizen tot
veler ruine, en evenwel geen secours nog ontset te verwachten
was, heeft eenpaarlick goedgevonden met een accoord de stadt
van de aanstaande massacre en pillagie te preserveeren, ende
nog dien avondt een trompetter uijt te senden met brieven
van inhouden, datter twee uijt de magistraat met den gene-
raal souden komen spreken over de resolutie volgens de
eerste brief bij de magistraat als doen genomen, verhopende
die van de magistraat hier mede bij provisie te sullen kunnen
obtaineeren stilstand van wapenen voor dien nacht tot verver-
schinge van de vermoeijde borgers en soldaten. Twelck den
crijchsraad gecommuniceerd sijnde, hoe wel in 'teerst wat diffi-
culteerde, mede toegestaan heeft, begerende den commandeur
van de magistraat acte, die hem gegeven is, continueerende
de redenen, waarom de magistraat nodich achte met den viand
te accordeeren, in welke acte den commandeur mede geinsereert
wilde hebben, dat het cruyt in twaalf uyren soude geconsu-
meert kunnen zijn, gelijckens gerapporteert was, versoeckende
voorts dat de acte, die doen maar voor een minute conde
gehouden werden in 't net en onder 't segel gestelt mochte wer-
den, ende wijders daar na discourerende, of 't cruijdt ook soo
minderde als ons gerapporteert was, is goetgevonden, dat
een seker luitenant, wesende een jongman sonder baart, de
ammonitie soude gaan visiteeren, dewelke rapporteerde dat er
nog 37 of 38 tonnekens cruijdt waaren. Aan die van den
raadt het wadervaren met de crijgsraadt gerapporteert sijnde
ende voort eenen Aart van Deuverden, die den heelen na-
middag hadde leggen slapen en bij geene deliberatie geweest,
daar in komende ende sustineerde, dat men van geen accoord
behoorde te spreken, heeft men daarinne niet als met eenpaa-
rige stemmen willen gaan, en 'twerk voor die nact late berus-

ten, in dewelke hij de ronde doende, gesijdt werdt, de burgers en de ruijters van Chiese seer opgemaakt te hebben. De burgers en soldaten dan nog voor dien nacht alle op de wallen continuerende, heeft men dan s' morgens bevonden den viand seer geapprocheert en bij Munnickendam met een loopgraaf op de gracht gecomen was, die aldaar op 't nauwste en ondiepste is, en bij doorstekinge van den dam bij Tinsenmeulen en openinge van de sluis van dezelve meulen, daar die van buijten alrede meester van waaren, en een uijr of twee genoegsaam droog konde werden, waar door sij voort datelijk aan de walle hadde kunnen komen onder benefitie van de baterie op den Wirtenberg gestelt, waar mede men de toorens en steene borstweeringe beschietende, alle der burgers en soldaaten defentie van de wal soude hebben kunnen beletten, en ondertusschen de muir aldaar seer overhangende en tusschen de booge maar een steen of anderhalf dik zijnde, doorbrekende, voort daar inne een mijne hebben. Hiernevens stonden nog vier baterijen, een agter de meulens, responderende op Swaansdijk, alwaar de gelegenthijd van de gracht en wal is, als vooren geseijt is; nog eene op 't Colffvelt, nog eene in 't hange van den berch, waarvan met twee halve cortouwen na de Uijtrechtse poort, die geoordeelt wierdt, niet boven 4 uren te houden, speelden, en ook drie paarden met een man daar mede geschoten waaren, ende nog een aan of bij de meulen van Henrich Evertsen. Dit aldus sijnde ende den viand al meerder en meerder naerderende, is wederommen in deliberatie geleijt, of men de trompetter als nu niet en behoorde uijt te sende, te meer, dewijle de burgers seer vermoit wesende, men deselve al veel van de walle begon te missen, en de saecke voorts met de crijchsradaet in deliberatie gelijkt zijnde ende haar well gevraagd sijnde, of de stadte te defenderen was, daar de commandeur op antwoorde, dat men de aanstaande nacht groot perijkel soude lopen, en of men wel nog 24 uyren mocht comen te houden, dat men als dan geen appointement soudet kunnen krijgen, is eijntelick geresolveert, soo wel met inclinatie en

goetvinden van de krijchsraet als van de magistraat, de trompetter uit te senden, welkers uitgaan hij eenich rappalie daar eenige van de ruiters en soldaten, die in troubel water sogten te vissen, fjtelijk belet worde, niet tegenstaande ook daar na den commandeur met eenige krijchsoversten, nevens den schout en de twee burgermrs, selfs in persoon met haar auctoritijt hem sochten uijt te helpen, die veel drijgementen hoorde en 'tscherp op de borst cregen, onder het roepen, slaat doot! Hier quam voort een groote toeloop bij en ontstonde soo groote confusie, dat de magistraat met de krijgsraadts daer inne uijtermaten bekommert was, vreesende de viant van buijten, die in bataillie stonde, meer en meer aanquam na de wallen, die wijnig met burgers als ook soldaten waren versien, en van binnen een oploop en plonderinge, daar alrede bij eenige callissen en soldaten van gesproken en geloert worde, cesserende voorts 't commandement over het oplopende vergaderde volck, welkers getal allenskens vermeerderde. Geduijrende dese perplexitijt quam een trompetter van de viant, willende den commandeur alleen spreken, en tegen hem seggende, dat hij, met de magistraat niet meer te doen hebbende, last hebbende om hem alleen te vraagen, of hij de stad wilde opgeven gelijk deselve commandeur ons relateerde. Hier door ende ook 't medewerken van veele goede burgers, begonden de humeuren wat besadigt te werden, en werde toegelaten, dat onse trompetter voor den viants trompetter buiten reede; en alsoo des viants trompetter niet wilde wagten, werde hem een briefken medegegeven aan de grave van Montecuculi, als dat wij hadden gecommitteert om met hem te spreken, hij soude ostagier sende. Des viants trompetter quam weder in de stad, naa dat onse trompetter ook weder gecomen was, die wel getracteert was geweest en met een dubbelden ducaat, door sijn mouw geboogen, vereert was; ende bragt een brief, waar bij den graave dede weten, dat wij een burgermr. en een hopman soude uitsenden tegens sijn ostagiers. De trompetter worde ete en drinke voorgezet en na 't exempel van de viant

met 4 roose halve pistoletten vereert. Dit werdt seer naauw gesift, is evenwel niet als ter goeder meninge geschiet, als menende, dat het alsoo behoorlijk was. 'T en konde ook niet doen tot voordeel van den viant oft tot nadeel van de stad. Ondertusschen heeft men vast eenige conditien beginnen bij malkanderen op 't papier te brengen, en onder anderen in 't bijwesen van eenige van de krijchsraadt eenige pointen, haarl. betreffende, daar mede bijgevoegt, dog hebben ons eyndelijk doen weten, dat zyl. haare conditien met malkanderen apart souden beramen en dat wij daar en tusschen letten wilden opt geene wij, de stad eigentelijk aangaande, wilden bedingen, waar op bij de magistraat ontboden sijn sestien van de gequalificeerde burgers, als men volgens d'ordonnantie in saake van swaare gewigte plag te doen, mitsgaders alle de officieren van de burgervendels en de gantsche saacke en artikelen met haar gecommuniceert sijnde, ben ik versogt en gecommiteert, niet tegenstaande ick ernstig versogte geexcuseert te mogen werden, omme als ostagier in 't leger te gaan, en met den viand te accordeeren volgens d'jnsstructie, breder blijkende bij de commissie aan de heeren van den raadt van staat overgegeeven; die van de krijchsraat committeerden Chiesen en van der Tijen. Hier op sijn verschijde vragen gedaan, als ook op 'tgeene te vooren verhaalt is van de minste circumstantie, of de krijchsraat ontboden was geweest, hoe sterck in getal, wat personen, of haar hoofd voor hoofd haare opinien gevraagd sijn. Dubitative en veel min ignorative antwoorden worden niet geadmitteert, als doen en ook voorts volgende, men sijde, dat men 't mij wel soude doen zeggen. Alles worde ten ergste geduit, en 'tgeene men meende daar men mij mede soude mogen vangen, te boek gestelt, daarbij voegende, dat het feijten waaren, die niet ongestraft mogte blijven, daar sij nogtans mijn debat niet eens gehoord en hadden, anders dan dat ick seijde »na men 't neemt;» seggende, ik behoorde te versoecken gratie voor rigeur van justicie, *erant omnia arsenii verba, cum e contrario in poenis benignior interpretatio sit facienda et odia*

restringi debeant ad consequendum liberamen, et in dubio interpretatio facienda sit, ut poena non habeat locum. imo . . interpretatio benignior facienda est, etiam si sit qualis presumptio in contrarium. et lex . . . permittit subinde interpretationem ipsi qui actum facit, ut hac regula locum habeat, veluti si consilium se potest habere ad bonum et ad malum si ille qui dedit tale consilium potest illud interpretari, quia nomen interpretanti lex ipsa interpretati actum in mitiore parte. Peckius ad Reg. Cur. Reg. 49.

Ik dan mit Chiese en van der Tijen gelijk na 't leger gereden sijnde, en aldaar komende, gaf Chiese eerst over, aan seekere gecommiteerde de articulen van de crijchsraat, en ick daarna, die mij van de magistraat mede gegeven waren, sittende te samen in de tent van Montecuculi. 'T overgeven en de handelinge op mijne articulen, mij meede gegeven, geschieden in haarluider presentie, dog ik weete niet, of sij continuelyk daar bij bleven, jmmers sij hadden kunnen blijven. Gevraagd sijnde, of ik met Chiese ook hadde gecommuniceert, aldaar buiten sijnde, en ick mij bedenkende, niet bevonde dat de memorie mij als noch iets seekers konde suppediteeren, wilde men geen dubitatie admitteren, seggende, men soude het mij wel doen seggen, soo dat ick ten lesten protesterende, dat ick rondt en opregt na mijn beste wetenschap mijn verklaring deede, sijde, laat dan de verklaringe cathegorijk wesen, dewijle het soo moet sijn, ende stelt het soo het mij meest nadeelig sal kunnen wesen," stelt men gelijk ook gedaan is, de articulen tusschen des grave gecommiteerdens en mij beraamt sijnde, hebbe ik voorgenomen, ende 'teene getekent op 't behaagen van mijn principaalen, als 't ander bij den grave absoluijt getekent en toegestaan en mij in handen gegeven was, met besprek, dat ik mijn principalen alles soude rapporteeren, en in cas van approbatie de articulen, in 't net gestelt en bij de magistraat getekend, selfs soude overbrengen. Dog alsoo het tegen den avond liep, begeerde de graave soo lang niet te wagten, en 't is eijntelyk daarbij moeten blijven,

dat ick soude gaan rapport doen en de resolutie van de magistraat mondelink hem komen seggen en in cas van approbatie te procureeren, dat het contract in 't net gestelt, en bij de magistraat getekent mij mogte nagesonden worden, waar na ik buijten soo lange soude wagten. Rapport gedaan hebbende, en alles bij de heeren seer goetgevonden sijnde, ben ik met advijs van de heeren weder na buiten gegaan, omme beschijt te seggen, na dat op 't schijden van den raadt mij bij ses of seven gerecommandeert wierde, dat ik soude tragten de grave te indueere, ten eijnde hij zijn volk nog dien nagt niet in de poorten wilde doen komen, waar toe ik buijten mijn best doende, niet konde obtineren, seggende hetselve aan een van de raad als doen mede buyten sijnde, ende nog in zijn praesentie te vergeefs instantie doende bij den graaf en begerende, dat hij 't selfde binnen wilde gaan seggen. Ik blijvende voorts bij den graaf en sijn officieren aan de meulens buiten de Utrechtse poort staan, quamender eenige compagnien op 't velt tussehen de Utrechtse en Slijkpoort, ende voorts haar naar de poorten begevende, vernamen wij dat sij daar in raacten tot mijne verwonderinge. Gevraagd sijnde, of ik dit mede toestond, hebbe geantwoordt, dat ik het contracte moste toestaan. Hier maacte men voort illatien, hoe slegte saak dat het was, garnisoen in te laten, voordat het contract getekent was, maar hebbe het gesolveerd, dat de grave van Montecuculi 't contract absoluijt getekent en toegestaan had, dat hij alrede veroblijeert was, datter niet als de teeckening van de stad manqueerde, dewelke billijk bij de graaf en niet bij ons gevordert moste werden. Dat van 't goedvinden van den raad alreede bij mij rapport gedaan was, alleen dat hij sijn volk dien avondt niet moste in de poorte late komen, dog evenwel was de meninge van de heeren niet geweest om daarom het contract te annulleren, als blijkt daarbij, dat het contract al begost was in 't net gestelt te worden, doe ik de tweede maal na buiten ging, dat het ook al voort aan een bode ter hande gesteld worde (ik mene Theunis Lambertse en mogelijk voor

't inkomen van den viandt [*super quo inquire debet*]), met een open acte aan mij, inhoudende, dat sij mij 't contract sonde omme bij mij getekent te werden en soude des noots sijnde, nader geaprobeert werden, in dato den 4 Augusti, welke acte ik aan de heeren examineurs hebbe overgelevert. 'T contract was ook al bij klokkluidinge gepubliceert, eer ik weder in de stad gecomen was. In alle gevalle is sulx mij niet te imputeren (hoewel het noodzakelijk moest toegelaten werden). Die van binne was de wacht bevolen. De commandeur hadde daar op behooren te letten. Ik stondt aan de meulens en konde niet doen, mijn devoir hadde ick gedaan en mijn last nagekomen, 't geene voors. is in der waarheid alsoo geschiet en bij mij voor de heeren examineurs na mijn beste wetenschap in alle sinceerheijdt verklaart sijnde, stelle ik een iijgelyk voort om te oordeelen, of mijn actien soodanig sijn als die uijtgecreten werde. Alle het geene dat hier inne geschiet is, is 't werk van de magistraat en niet van mij, die als een lidt maar van 't collegie, mijn advijs en opinie na mijn beste wetenschap ten gemene beste mede ingebracht hebbe; hetgene ik door last van de zelve magistraat gedaan hebbe, kan mede niet mijn, maar meer des magistraaten werk gesijt werden te sijn. Jk hebbe mijn last in alles trouwelyk volbragt, niet wetende, dat ik mij ergens in te buiten gegaan hebbe, verre is 't van daar, dat eenige malitie bij mij gepleecht soude sijn, mijn voorige comportementen en actien geven sulx niet te kennen, ook niet mijn comportementen naa 't overgaan van de stadt met den grave van Montecuculi, den aanvolgende dag voor de poorten komende, alsoo ik daar anders niet in had kunnen komen, hebbe ik mijn afschijt van hem genomen, omme, mijn afschijt van de magistraat genomen hebbende, met de guarnisoene na Utrecht te gaan, 't welk mij belet werden door een ruiter van de compagnie van Chiese, die mij bij de Varkenmarkt wilende doorschieten, ik genoodsaakt was, omme mij in een huijs aldaar te salveren, niet vijlig genoeg oordeelende, omme mij met sulx volk op weg te begeeven. Ik hebbe denselven dag

instantie bij den grave gedaan om uit de stad te mogen gaan, 't is mij gewijgert, naderhand hebbe ik met de burgerm^r. de Goyer met veel moeite en mits betaalende twaalf rijxdaalders ons passpoort bekomen, altijd voorhebbens geweest sijnde, om so haast 't mogelijk was, ons ter vergaderinge van de heeren staten van Utrecht ons te presenteeren tot justifi-
catie van onze actien tegens de gesprijde calumnien. Met vier schepen vol volx uit de Eem komende, ende verstaande dat er 2 heeren van de admiraliteit met de oorlogschepen voor de riviere lagen, waarvan de eene, te weten: docter Op den Oort mij bekend was, hebbe ik mij ook niet gesogt te versteken, maar ben selfs in de boot getreden en bij haar aan boord gevaren, en mijn voorhebben haar aangesijt omme na Amsterdam te gaan. Uijt 't geene voorsz. mene ik, dat bij onpartijdigen genoeg geoordeelt kan werden, dat met 't geene mij nagegeeven werd en met de proceduren tegens mij gebruikt, mij 't grootste ongelijk van de wereld geschiet, te meer, dewijle alles openbaar bij velen te gelijk op 't stadhuys raadsgewijs geschiet is, 't welk ik nu getroost ben met gedult en gelatenheid te dragen, siende op Godt, die als Hartenkenner, mijn onschuldig gemoet kent, en nog ten besten, 't selve aan den dag brengende, een goede uitkomst geven sal. Wat nu dan aangaat 't corpus van de magistraat, waar in dat 't selve beschuldigt mag werden, moet gelet worden, om mede op 't vierde point te komen, dat de nood haar gedwongen heeft, de stad en haar vrouwen, kinderen en goederen met een accoordt te salveeren, die met wapenen tegens een belegeringe en canon na 't oordeel van de heeren niet defensibel te zijn, geoordeelt was, daar ook geen volk genoeg binne was tot genoegsaame besettinge, alsoo alle de soldaaten met de burgers continuelyk hoeft voor hoeft op de wallen moeste zijn. Ik geve te bedenke, wie en hoe men de bresse, die in korten te verwagten waren, soud hebben kunnen defendeeren; daar was ook geen apparentie tot meerder secours, veel min tot onstet; ons worde ook in die twee dagen niet eene brief toe-

gesonden , waar mede wij ons te meer verlaten hielden ; 't Utrecht conde men geen volk missen ; 't was ons ook te vooren dikmaals voorgekomen , dat 't volk , dat men binnen Amersfoort soude brengen , onbruikbaar tot des lands dienst soude maken , dat het volk , soo verdijlt sijnde aan troupen , ligtelijk alsoo geslaagen soude kunne werden. Veel ontzet was ook van de 3 à 4000 mannen tot Utrecht leggende niet te verwagten , te meer , dewijle daar geen ruiterij was. Graaf Ernst had ook zijn volk genoeg en meer als genoeg noodig in de Betuwe , sulx dat er geen uitkomste voorhanden sijnde , men van de noot een deugt moeste maken , te meer , dewijle groote disordere , die niet geremedieert konde worden , en alles onré was in de stadt , daar men geen oorlog gewent waart. De omtrent 7000 pont cruit , die daarin waaren , werde met fulke disordre geconsumeert en gehaalt , dat se de eerste avond al op 37 à 38 hondert pont gecomen waren , daar nogtans het principaalste schiete maar omtrent seeve uren als doen geduurd hadde. Den aanvolgende dag was er meerder confusie en nader perijkel , als voorens gededuceert is , weesende de burgerij genoegsaam gemattert. Daar waren maar vier metale stukken met een ijser stuk , die maar omtrend vijf pond ijsers schoten , waar van 't eene geborste was , neffens nog vijf of ses haacken , die meest borsten , De crijchsraad sag geen middel van defentie. De derde sommatie was geschiet , als voorens gesijjt is , sulx dat bij lange opinative niet te verwagten gestaan soude hebben , dan voor eerst quader accoordt , en dat er meer huizen en meulens en alsoo meer luiden soudon hebben moeten verdorven worden , daar tog de saake niet meede konde geholpen worden en 24 uren langer wagtende , soude men na 't oordeel van de crijchsraad tot geen appointement hebben kunnen komen , waarujt dan , ofte bij een overval daar en tusschen , een jammerlijke miserie over de burgers met een grousame plonderinge te verwagten gestaan soude hebben van een volk , die wel bekend sijn voor wreede moorders en roovers , en sulx gewoon sijn te plegen. Het waare te vergeef,

geweest een stad met 600 man te wille houden, die te vooren met 5000 man niet houwbaar geoordeelt was geweest, en van de defentie deszelfs soo dickmaals gedespereert. De regeerders van de stad waren gehouden in sulke toestandt van saaken, met alle middelen de massacre en pillage van hare gemeente te voorkomen, aan welkers bloet en andere onheijlen sij in andere gevallen soude schuldig geweest zijn, ende haar te imputeere geweest, dat zij niet defensibel sijnde en soo dickmaals gewaarschouwt sijnde, het op t geweld hadde laten aankomen. Sulx dat geene hierin gepleecht is als *ex vero metu et justo timore* geschiet, geexcuseert behoort te werden, gelijk het ook de regter excusere. Vide Peckium ad reg. cur. crim. reg. 78. De solemniteiten hierinne gebruikt, kunnen ons ook niet beswaaren, alsoo alles ter goede eijnde en ter goeder en opregt meeninge geschiet sijnde bij de geene, die inlang van geen oorlogh vernomen hadden, en dienvolgens de solemniteiten soo naauw niet konde weten, ook ten best geinterpreteert en niet op de solemniteiten maar op de saake selfs behoorde gelet te worden.

Den commandeur had daarop behoore te lette en ons te onderrigte; die van de magistraat zijn geen krijghsluiden; hebbe ook haar eedt niet gedaan om te vegten. Den commandeur hadde zijn geld van, 't was zijn professie. *Abrumpere rogor.*

Aldus in 't ruuw en met er haast ende vreesse van interruptie gestelt in mijne gevankennisse den 20. Aug. 1629.

Was geteekent, W. van Dam. 1629.

Deeze gecopieert na t origineel met potlood geschreven en geteekent verhaal aan mij geëxhibeert door den wel ed. geb. heer Jacob van Dam, heere van Isselt en Pijsweerd, raed in de vroedschap en schepen der stad Utrecht; denwelke declareerde te zijn, de tweede of jongste kleinzoon van de kleinzoon van voornoemde heer Willem van Dam, in deszelfs leven burgemeester der stad Amersfoort

en schrijver van 't voorschreve origineel getekent verhaal,
en is deeze na gedane collatie daar meede accordeerende
bevonden bij mij, binnen Utrecht residerende notaris,
's hoofs vaa Utrecht den 23 December 1779.

J. T. Blekman, Not^s.

1779.

Aan het hoofd van het handschrift staat:

Om 't origineel getekent verhael is geslagen
een zegel van tien stuivers.

J. T. Blekman, Not^s.

1779.

I N H O U D.

Verblijf van Christiern II, koning van Denemarken, Zweden en Noorwegen, in de Nederlanden ten jare 1521, door Mr. G. A. IJssel de Schepper.....	Blz. 1.
Stukken, betreffende het regtsgeding, gevoerd tegen Cornelis de Witt, beschuldigd van aanslag op het leven van Willem III, in het jaar 1672. <i>Medegedeeld</i> door den Heer G. L. F. van Kinschot.....	15.
Beroerten te Gent onder Keizer Karel V 1536—1540. <i>Medegedeeld</i> door Jhr. Ph. Blommaert.....	48.
Kort overzicht van den bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Nederland, door Mr. F. N. Eijck tot Zuylichem.	67.
Verhaal van de inneeming der stad Amersfoort, in het jaar 1629 geschreven door den Heer Mr. Willem van Dam, burgemeester dier stad, in zijne gevangenis den 20 Augustus van dat jaar. <i>Medegedeeld</i> door Dr. N. P. Visscher.....	147.
